

В. М. ЗАГЬИРОВ, КЪ. А. АЬГЪМАДОВ

ТАБАСАРАН ЧІАЛ

5-пи классдиз учебник

Дагъустан Республикайин Урхбан ляхнарин
министерствои тасдикъ дапІна

III-пи чап

РОССИЙСКАЯ ФЕДЕРАЦИЯ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ ДАГЕСТАН
АДМИНИСТРАЦИЯ
ТАБАСАРАНСКОГО РАЙОНА

***

ТУРУФСКАЯ СРЕДНЯЯ (ПОЛНАЯ)
ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ШКОЛА
ИНН 0530007700

" _____ " _____ 200__ г.

№ 7953

МЯГЪЯЧГЪАЛА

НИИ ПВДАГОГИКАЙИН ИЗДАТЕЛЬСТВО

2005

УДК 4 С Таб.
ББК 81.63 Таб. - 922
3-14

Авторар: *В. М. Загиров, Къ. А. Аьгмадов*
Рецензент: филология илмарин доктор,
профессор, *Къ. К. Къурбанов*

3-14 Табасаран ч1ал: 5-пи классдиз учебник/В. М. Загиров, Къ. А. Аьгмадов. ДР-ийн Урхбан ляхна-рин министерствойи тасдикь дап1на. - Мягьачгъала: НИИ педагогикайин издательство, 3-пи чап, 2005 - 208 м.

Табасаранский язык. Учебник для 5 класса

УДК 4 С Таб.
ББК 81.63 Таб. - 922

ISBN 5-94328-180-0

© Дагучпедгиз, 1995
© Загиров В. М., Ахмедов К. А., 2005
© Издательство НИИ педагогики, 2005

§ 1. Члал инсанарин арайиъ аьлакьа уьбхру эгъемиятлу алат ву

Сар-сарихъди улхбан бадали, сар-сарин гъавриъ ахъбан бадали инсанар саб члалниинди дулхну ккунду. Гъар халкъдиз чан хусуси члал а. Ихъ халкъдин члал табасаран члал ву.

Вари жил'ин али инсанариз сар-сарин гъавриъ ахъбан бадали, саб уьмуми члал аьгъяди дубхъну ккунду. Ихъ гъюкуматдиъ табасаранар, даргйир, лезгйир, аварар, гъумугъар, лакар, урсар ва жара чвйирси яшамиш шулайи халкъар чиб-чпин гъавриъ ужуди ахъра, фицики дурариз варидариз жвуван бабан члалналан гъайри урус члалра аьгъя.

Ихъ фикрар ухъ бабан члалниинди ачухъ аплури шулхъа. Фикир адру йишваъ члалра шулдар, члал адру йишваъ фикирра шулдар. Дюзди улхбан бадали, дюзди фикир дапlну ккунду, гъаддиз члал аьгъю дапlну ккунду.

Мялум вуйиси, члал инсанарин арайиъ аьлакьа уьбхру эгъемиятлу алат ву. Члал жвуван фикир мялум апlбан алат ву. Члал инсанари яратмиш гъапlу вартlан гюрчег культурайин уьмарат ву.

Члал гафарикан, гафарин ибарйирикан, дурумлу ибарйирикан ва предложенйирикан арайиз дуфна. Дурарин кюмекниинди саб члалниинди улхурайидари

мутмйир, дурарин лишнар гьяракатар, кьадар ва жара фикрар ва гьисс ап1бар улупуру. Ч1алнан гафар, ибарйир, предложеньир улхбаъ ч1алнан сесериинди ва бик1баъ знакариинди (гьярфариинди) дюзмиш шула ва ктитурар.

Гафар, дурарин жюрйир, ибарйир, предложеньир ва ч1алнан сесер чиб-чпихъди сигъди аьлакъайиъ а. Гьар ч1алнаъ гафар кьанунариинди арайиз гьюра ва дигиш шула. Ч1алнан кьанунариинди дюзмиш шула предложеньирра. Гьар ч1алназ чан хусуси гафар ва предложеньир пубан ва дюзди дик1бан хусуси кьанунар а.

Ч1алнан илимдиъ сабшвнуб раздел а, дурари ч1алнан жюрбежюр терефар ахтармиш an1ура. Гафар ахтармиш an1ура лексикологияйи, дурумлу ибарйир - фразеологияйи, грамматикайин гьурулуш (гафар арайиз гьюб, гафарин жюрйир, ибарйир ва предложеньир) - грамматикайи, пубан кьанунар - орфоэпияйи, ч1алнан сесер - фонетикайи, дюзди бикКан кьанунар - орфографияйи, ч1алнан алатар ишлетмип! ап1бан кьанунар - стилистикайи.

Табшуругъ. Суалариз жавабар тувай.

1. Ч1ал фтиз к1уру?
2. Ч1ал фиткан арайиз дуфна?
3. Ч1ал ахтармиш an1уру илимдин ччвур фу ву?
4. Лексикологияйи ч1алнан фуну терефар ахтармиш an1ура?
5. Ч1алнан фуну терефар ахтармиш an1ура фразеологияйи? грамматикайи? орфоэпияйи? фонетикайи? стилистикайи?

Таб шуругъ. Табасаран халкъдин гафнан гавагъирар, абйирин гафар урхай, дурар к1ваинди гытай ва дурарикан мянфяаьт кадабгъай.

Гафар дап1ну, фикир мап1ан, фикир дап1ну, гафар ап1ин.

Гаф дуч1вубкъну дап1ну ккун.

Гаф сифте дубжну ккун, хъа адап1ну.

Ч1ал аьгъдруриз ч1ал улупуз шул, аькьюл адруриз аькьюл тувуз даршул.

Дугъри саб гаф тярифт1ан артухъ ву.

Гаф гафну хур.

Пайиз гафнан эйси уву, гъапихъантина яв эйси гаф шул.

Таб шуругъ. «Ч1ал инсанарин арайиь аьлакьа уьбхру эгъемиятлу алат ву» к1ул алди жикъи сочинение бик1ай.

ККЕРГЪБАН КЛАССАРИЪ ККУДУШДАР ТЕКРАР АШУБ

§ 2. Гафнан гъурулуш. Саб ччивракан ибарат вуйи гафар

1-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи предложенйир урхай. Саб ччивран гафар гъядягъюри, дунаригди дик1ай.

1. Чвну баяр-шубари мектебдин багъдиъ йимишар, хъа бистниъ къутГар, келемар, картфар ва жара мейвйир уч аплури шулу. 2. Ич гъулаъ варит1ан ужур багъбанчи Мустафа халу вуйи. 3. Багъ кивури йимиш иплур, ччил гъюбхюри йикк иплур. 4. Сиртчарин гъулаъ ужудар багъ л ар а. 5. Дагъустан дагълу вилаят ву. 6. Дагъустандиъ варит1ан ягъли дагъ Базар-дюзи ву. 7. Гвач1ниндин ригъдин нурау курк1райи дагълар гизаф уччвуди рякъюру. 8. Дявдин къяляхъ ихъ гъулариз гъилицнацар гъюри шуйи. 9. Аъли дамагъ кади лицурайи. 10. Либцру хуйиз я к1ураб бихъур, я - маргъ, к1уру абйирин мисал а.

2-пи илч1ихуб. Гафар урхай. Сабан форма жигъатнаан, хъа мяна жигъатнаан дигиш духънайи саб ччивран гафар гъядягъюри, кидик1ай.

1. Гуж, гужливал, гужлир, гужлидар. 2. Гъурхъну, дурхъну, урхъура, урхъуз. 3. Ах, ахраг, ахрудар, даахна. 4. Варж, хъудварж, варжпир, варжар. 5. Цал, цали, цалин, цализ. 6. Бирхурача, бирхурахъа, бирхураза, бирхуб, гъибирхну, дибирхна, бирхури, бирхуз.

3-пи илчІхуб. Саб ччивран гафар, чпин жюрейиз дилигну, дунариъ диклай. Ччив гафариккан цларар ккадатай.

Марфак1, юкбур, гбур, йиз, юкбурварж, марфк1ар, йизури, юкбурпир, гбюра, марфк1индар, йизурик, гбюру, юкбури, йиздар, гбюрача.

4-пи илчІхуб. Дунариъди тувнайи гафар жа-жаради урхай. Дурарикан фундар приставкйирин, фундар суффиксарин кюмекниинди арайиз дуфнаш, йипай.

Чекмечи	нахуш
хюрчабан	бейкефвал
рягънихъан	гбилихну
колхозник	дибик1ну
Аблигай	кидик1унза
гуч1бях	миккидипан

§ 3. Ктикбур гафар ва дурар дюзди дик1уб

5-пи илчІхуб. Предложенйир ичв тетрадарйъ диклай. Ктикбур гафариккан цларар ккадатай.

1. Бипди вахтна сабан узу ярквраз гбанигбузйир хуз гбаънийи. 2. Жанаври ип1ру вахтна к1ураб-мураб зат к1урдар. 3. Хба ярквраъ гбюблан-гбюбаз хбух абхърайи, ва муч1ушин кбуркб1ин ц1и парчйир апГурайи. 4. Гуч1 дубхънайи бицДидар Гаврошдихъди гуч1ури-гуч1ури гбушу. 5. Лик гбамушв'ин див, хли ижмиди бис! 6. Гбаахган сабишвхъандира сес ебхбури имдайи. 7. Сулейманди за духбну, зимблиан сакбюб

вич адагъну, гюдрачихъ диву. 8. Гьамусяаьт штузди ерг!

6-пи илчIихуб. Исихъ тувнайи гафар сагIи апIури, ктикьу гафар дюзмиш апIинай. Ктикьу гафар дюзди дикIбан къайдйир кидитай.

Буш, гьаб; Мирза, Абли; хьют, шарш; халу, шив; гьяжи, леглег; ахьюр, бай; ухди, къанди; сар, сар; Шагь, дагъ; Гюни, раццар.

7-пи илчIихуб. Гьаму ктикьу гафар каъри предложенйир дюзмиш апIинай ва тетрадарий дикIлай. Ктикьу гафар фици арайиз дуфнаш, йипай.

Халабажи, клан-кIул, кми-кмиди, гьярамзада, Рапакдагъ, Мягьячгъала, ашсюзен, тупмаргъ, дигамуччвур.

§ 4. Существительное. Думу падежариз дигиш хьуб

8-пи илчIихуб. Исихъ тувнайи гафаригъян сабан падежаризна къадарариз, хъа касаризна къадарариз дилигну дигиш шлу гафар гьядягъюри, дикIлай. Думу гафар фуну, чIалнан паяр вуш, йипай. Класс улупбан ишарйир хъайи гафар аш, дураар жаради дикIлай.

Тикилиш, шагьур, ккебгъуб, учу, ужур, гъирагъ, ккудубкIуб, ахью, гюрчег'вал, уву, хьур, мертеба.

9-пи илчлхуб. Кибиклай. Асул падежариъ айи существительныйириккан цларар ккадатай. Дурарихъна суал дивай ва фуну падеж вуш, йипай.

1. Вичун гьарин клажари чип'ин али чиг алдабхъу.
2. Камал айи машиндиъ Милеисатдиз вари халкъ чаз лигури айибси вуйи. 3. Накъдин буран йиз к'лаълан дишлади гъубшну. 4. Дяви адру йишваъ гъалибвалра даршул. 5. Марччлихъан Муса аквнан ахсрар йивайиз ухди гъудужву. (Т. Ш.) 6. Кюкйирихъ хъайи аьтирин ниъ гъубкъу йишвахъинди дарабгънайи. 7. Амма Уьмар дугъахъ хъпебехъди гьарганси лихури шуйи. (М. Х.) 8. Жил гъяйвнарин ликариккан ухди-ухди ккутлубчвурайи.

10-пи илчлхуб. Скобкйириъ айи существительныйир, лазим вуйи йишван падежариъ диври, предложенийир кидиклай.

1. Ихъ (уьлке) капиталистар, помещикар адар.
2. (Дуствал) фукла хъубкъдар. 3. (Швеъ) вари сабишв'инди алархъу. 4. Мялимди (доска) мелиинди бикГура. 5. Д ад айи чан балин (ккуртт) сефед кибтГрайи. 6. Дояркайи (хюни) ккайи никк вари ккибтну. 7. (Марччар) жанавар гъябхъну. 8. Гъи дарсназ гъюрайи (Мурад) гизаф уччу портфель хъайи.

§ 5. Прилагательное. Дидин жюрйир

11-пи илчлхуб. Исихъ тувнайи текст кибиклай. Прилагательныйириккан ьДарар йкадатай, дурарин жюрйир йипай.

Сивий айи хяраъ ахью лиж айи. Гьаму лижаъ гизаф хюнийр, гамшар ва гьайвнар айи. Хъа лижан багахъ ялгъузди саб дажи либцурайи. Диди чан къял'инди габнин япунжи, уъл ва нис гъабхури айи.

Хюнийрира, гамшарира, гьайвнарира ужуб тГяамлу таза ук1 ипГурайи, хъа дажди к1уруш, чан эйси дахънаии гьарзук кайи зазар ктут1ури ит1урайи (Э. Х.)

12-пи илч1ихуб. Урхай. Прилагательныйир чиб ачухъ ап1урайи. существительныйирра хъади кидик1ай. Дурарин жюре улупай.

1. Чахъна лизи халат хъайи духтур хъуркъган, балин к1ваз рягъят гъабхъи. 2. Аъли, чан ирин чантара гъадабгъну, марччарихъди гъушу. 3. Дере вуйиси лизи дубхъну диф гъюра. 4. Мялимди дарснаъ уччу уьру жилдар али китаб урхуз хъюгъю. 5. Мектебдин багъдиан учу уьру гъвалар хъайи вичар, чру жихрар ва к1ару хутар гъахунча. 6. Ст1ал Сулейман вари дюн'яйиз чан уч1ру шиърариинди машгъур гъахъну. 7. Мектебдин залиъ гюрчег концерт улупурайи.

§ 6. Ччвурнан ерин. Думу касариз ва падежариз дигиш хъуб

13-пи илч1ихуб. Предложеныйир кидик1ай. Ччвурнан еринариккан ц1арар ккадатай.

1. Узу Хиварин къялан мектебдиъ урхураза. 2. Ухъу ихъ халкъдин гъуллугънаъ духъну ккунду. 3. Узу фу гъапиш, увура гъадму йип. 4. Дугъу гъапи гафар

саризкѣан кѣваинди имдаи. 5. Увуз фуну китаб ккундуш, гѣадмунуб кадабгѣ. 6. Учѣ закур чинчар уч апѣуз ярквраз гѣягѣюрача. 7. Дугѣан сагѣ'вал зат ужуди ад ар. 8. Жвуван тяриф апѣуз гѣич хай даршул.

14-пи илчѣихуб. Исихѣ тувнайи ччвурнан еринар кади предложѣнийир дюзмиш апѣинай.

Учѣ, дурар, фужкѣа, уву, фуж-вуш, му, гѣатму, гѣаккму, мидин, мициб, гѣуму, ккуму, жвув, думу, ДУРар.

15-пи илчѣихуб. Йирхѣуб кас улупру ччвурнан еринар тетрадариѣ дикѣай. Дурар падежариз дигиш апѣинай.

§ 7. Глагол. Думу вахтариз, классариз, кѣадарариз дигиш хѣуб

16-пи илчѣихуб. Исихѣ тувнайи глаголар вахтариз дигиш апѣинай.

Чешне. *Бикѣуб*. Гѣамусдин вахт - *бикѣура*. Гѣюзимбу вахт - *бикѣиди*. Ккудубшу вахт - *гѣибикѣну*.

Лихуб, лицуб, йивуб, ктабѣуб, хѣапѣуб, ергуб, яртуб, урхуб, жаргѣуб.

17-пи илчѣихуб. Текст урхай ва бикѣай. Глаголар тѣйин апѣинай. Класс ва кѣадар улупру ишарѣйириккан цѣларар ккадатай.

Йигъарикан сад йигъан саб зимз, ип1руб абгбан бадали, чан мукъ'ан удубч1ву. Саб къадар рякъ гъубшган, зимзраз ахю уьлин цимц1 гъибихъу. Зимз гизаф шад гъабши. Зимзт1ан цимц1 юкьуб-хъуб ражну ахюб вуйишра, саб клак1нахъан дибисну, дидиз гъагъишин агъю аплуз ккун гъабхъну. Уьлин ахювализ ва гъагъивализ дилибгди, зимзру думу чан мукъазди зигуз хъюбгъю.

(Э. Х.)

18-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи глаголар къанажагълу классдиз ва гизаф къадарназ илт1ик1ай.

убсуб -	алабхъуб -
либхуб -	ибшуб -
дабхъуб -	гъедебгуб -
либцуб -	убцуб -
убч1уб -	гъудубжвуб -
хабгуб -	ебгуб -

19-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи суалариз жаваб тувай. Фуну вахтнан глаголар ишлетмиш дап1ну ккундуш, фикир тувай.

1. Музыкакийн дарснаъ учву гъап1ручва? 2. Урус ч1алнан дарсарий гъап1ри шулчва? 3. Тарихдин дарснаъ учву гъап1унчва? 4. Накъ зегъметнан даре гъабхъунчвуз?

§ 8. Наречие

Гъяракатнан гъяларин, ерийин лишнар улупру ва *наан? наана? фила? фици?* к1уру суаларикан сабдиз жаваб шлу дигиш даршлу ч1алнан пайназ *наречие* к1уру. Месела: Закур *Аьлихан Хивна гъягъюру*.

Наречийир, аьдат вуди глаголаризна прилагательнийириз тялукъ вуди шулу ва предложениейиъ дураар гьадрарихъ хъайи обстоятельствоийир вуди шулу.

20-пи илчГихуб. Тувнайи текст урхай ва кибик1ай. Наречийириккан ц1арар ккадатай.

Мурсал сад йисан узут1ан аьхюр вушра, йиз ижми дуст вуйиз. Думу гизаф к1убнирра ву. Узуз бязи вахтари гатди^ бац ахъбахъан, кьуну к1арч йивбахъан гуч1ури шулзуз. Хъа дугъаз сабдихъанра гучГдар. Узу хъадну нимкъариз гъягъруган, дугъу узу, хил дибисну, ниркан ктагъури шулу, хиял ап1ин, му йиз аьхю чве ву. Хъа чюлиъ алабхъу гьют1рахыш, гар али гьюб гучГра дарди дисуру ва ич мектебдиз хуру.

Саб ражари элгьет йигъан йиз ижмиди фун ищцу гъабхънийиз. Ктирсуз даршлур ц1ик1вси хулан кьялаъ илдигъурайза.

(Къ. Р.)

21-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи наречийир кади предложенийир дюзмиш ап1инай.

СИНТАКСИС ВА ПУНКТУАЦИЯ

§ 9. Гафарин ибарйир

Гафар ихъ улхбариъ чиб-чпихъди аьлакъайиъ духъну ккунду. Кит1ну ишлетмиш ап1ури, дурари гафарин ибарйир к1уру жутар арайиз хуру. Месела, *уъру* ва *пайдагъ* гафар кит1Гбиинди, *уъру пайдагъ* к1уру ибара арайиз гъюра; *хъадан* ва *йигъ* гафар кит1биинди, *хъадан йигъ* к1уру ибара арайиз гъюра.

Шей'ар (мутмйир), дурарин лишнар, гъяракат, гъял саб гафнутГан ачухъди улупру къюб вая сабшвнуб асас **гафарин** ц1арназ *гафарин ибара* к1уру. Гафарин ибарйир асас гафнахъ асиллу вуйи, яна думу ачухъ ап1урайи гафар хъаъри, арайиз гъюру. Месела: *гъава - таза гъава, ачухъ гъава, мич1ли гъава.*

23-пи илч1ихуб. Скобкйир ачмиш ап1ури, гафарин ибарйир дюзмиш ап1инай. Скобкйириъ айи гафарихъна лазим вуйи суалар дивай. Гафарин ибарйирин мяна ачухъ ап1инай.

(Гъулан) жигъилар, (нирин) гъирагъ, (гафнан) гъурулуш, (йишван) падежар, (абурлу) инсан, (ачухъ) сес, (клубан) бай, (абайин) васият, (гъюлин) гъирагъ, (зарбди) т1ауб, (гизаф) багъалу.

24-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи ибарйир кидик1ай. Мелзналан суалар диври, лазим вуйи аьхирар хъаай.

Яваш... улхура, бахт... инсан, кьарни тIибху..., ма... уьл, ягъ... гьар, баяр жикIу..., Мевлюд дахъ..., кьуткъ... арфани, кагъзар ...кIура, мархъ ...гьура, тумар ... зура, зарб... жабгьура, китаб ...хура, кагъаз ... кIура.

25-пи илчIихуб. Предложенйир урхай. Дурарий айи гафарин ибарйир жа-жаради дикIай.

1. Камил Аьлиевич ужур мялим вуйи. 2. Гьямид гьар йигъан мектебдиз вахтнийинди гьюру. 3. Радиойи ухьуз гьар йигъан цIийи хабрар хуру. 4. Кьюрд улубкьубси школьникар ничхрариз хъайивал аплуз хьюгью. 5. Урхурайидар мектебдин багъдиз йимишар уч аглуз гьушу. 6. Халачайири цехдий гизаф ужудар халачйир урхура. 7. Чру укIаригъян уьру цIийирсдар нимкьар гьитIигънайи. 8. Колхозникари шадди хьарар уршвурайи. 9. Пионерари мектебдин багъдий уччу кюкйир киврайи. 10. Мирзабегу яркввраь бата гьибисну.

26-пи илчIихуб. Тувнайи чешнейиз дилигну, шу-шубуб гафарин ибарйир дюзмиш аплинай ва ичв тетрадарий дикIай.

1. Прилагательное + существительное: *лизи клаж...*
2. Наречие + глагол: *ухди хьиргуб...*
3. Числительное + существительное: *хьубни класс...*
4. Существительное + существительное: *пионер галстук...*

§ 10. Ибарйириъ гафарин арайиъ шлу аьлакьйир

Гафарин ибарйир, чпий айи асас гаф члалнан фуну пай вуш, гьаддиз дилигну, существительнойиндариз, прилагательнойиндариз, глаголиндариз, числительнойиндариз ва гь. ж. паяриз жара шулу. Месела: *уъру парча, гьатху дяхин, гьабгьу шид* (существительнойин ибарйир); *уъл убжуб, малар хъауб, гвач Инин ухди гьудужвуб* (глаголин ибарйир) ва гь. ж.

Гафарин ибарйириъ гафар чиб-чпихъди аьлакьйиъ хьпан кьуб жюре а: табигъвалин аьлакьа ва табигъсузвалин аьлакьа. Табигъвалин аьлакьа айи ибарайиъ саб гаф жара гафну ачухъ агЛурайиб, тмуну гаф дидкан асиллу вуйиб ва чав асас гаф ачухъ агЛурайиб вуди шулу. Ибарйириъ асиллу вуйи гафар асас гафарик жубуб кьайдайинди китӀру: тархъуб, идара апӀуб ва хъахъуб.

Месела: юкъур адми, кӀару хюни, урчӀвуб кӀари, ужур бай, албагу дустар. Му ибарйириъ *адми, хюни, кӀари, бай, дустар* - асас гафар ву, хъа *юкъур, урчӀвуб, ужур, албагу* - асиллу гафар ву.

Табигъсузвалин аьлакьйиъ гафар чпик саб-сабдилан асиллу дарди, сабсдар вуди, яна, асас гаф ва асиллу гаф жара апӀуз даршлуси, китӀри шулу. *Месела: ришна бай; я йигъ, я йишв; хъад ва кьюрд* ва гь. ж.

27-пи илчлхуб. Исихъ тувнайи гафарин ибарйир кидиклай. Гьарсаб ибарайиъ асас гафнаккан саб цлар, асиллу гафнаккан кьуб цлар ккадатай.

Пеълин шурпа, мархълин цладлар, таза кюкйир, гъалин яркур, аьхью январь, ктГубшву цла, яртуб мярхяриинди, шубуб самолёт, хьубдиз зарб аплуб, ухди хьиргуб, гъабгъу булагъ, ужур адми, багъри ватан, азгар йигъар, гьюлин гъирагъ.

28-пи илчлхуб. Исихъ тувнайи жутарикан ибарйир дюзмиш аплинай. Дурарин арайиъ айи аьлакьйирин жюрйир (табигъвалин вая табигъсузвалин) тьяин аплинай.

Меъли, чай. ХутГил, гъирагъ. Хул аз, гъуб. Хил, ищру аплуб. Машин, лицуб. Самолёт, тГибхуб. Хьуб, йигъ. Леэф, ккучлвуб. Даре, ккидипуб. Гьюлик, жиклуб. Риш, мяъли. Гарклал, бихьуб. Улар, дярякьуб. Зарбди, улхуб.

29-пи илчлхуб. Кибиклай. Гьар гафнан ибарайиъ асас гафариккан цлар ккадатай. Асиллу гафар члалнан фу ну паяр вуш, йипай.

Шубуб машин, советарин гьюкумат, Гъуштларин гьул, даре дубгъуб, диктант биклуб, ихтилатар ктитур, сарпи ученик, мектебдин багахъ, китабдин маш, юклв ал и дуст, йирхьуб хюни, вичар айи зах, багъдиъ учлвуб, уччвуди алахънайи, айван кайи хал, аьлхьюри улхуб, ергру ялхъван, ишру бай, клваин гъубзру гаф, зарбди ишуб.

30-пи илчIихуб. Исихъ тувнайи предложенйир гафарин ибарйириз жара аплінай. Дурарик кайи асас гафар чIалнан фуну паяр вуш, йипай.

1. Дюн'яйиъ мясляат яратмиш аплурхъа.
2. Урхурайдарин вазифа мектебдиъ гьарсаб илим дубгъуб ву.
3. Ич хул ар тепейиин алийи ва дилин варишвар уччвуди рякъюйи.
4. Йирхъуд йис гъабши баяр гвачIнин ухди мектебдиз гьягъюра.
5. ГвачIнин ухди гъудужвур саб вахтнара пашман шулдар.
6. Урус чIалнан дарсназ учухъна директор гъафну.
7. Советарин халкъари цийи электростанцйир дивра.
8. Колхозникари дяхин убзура.

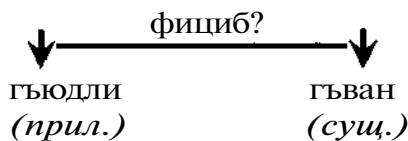
Гафарин ибарйир разбор аплбан къайда

1. Гафарин ибара урхуб.
2. КIулин гаф ва асиллу вуйи гаф тййин аплуб, су ал дивуб.
3. КIулин гаф фуну чIалнан пай фуш, тййин аплуб.

Мелзналан разбор аплбан чешне.

Гъюдли гъван. **Гъюдли гъван** кIуру ибарайиъ кIулин гаф **гъван** ву. **Гъван (фициб?) гъюдли. Гъюдли** - асиллу гаф ву. Шулин гаф существительное ву, асиллу гаф - прилагательное.

ДибикIну разбор аплбан чешне

31-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи гафарин ибарйир разбор аплинай.

Колхоздин жил, ккуни чйир, уьру вич, чюлиз удуч1вну, чарасуз гьюрмат аплуб, багъбанчийиз кюмек аплуб, класдиъ уч1вну, хюрч гъабхну, гъабгъу мик1, ахъю йигъ, йиз дуст.

32-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи гафарин ибарйир кади предложенир дюзмиш аплинай ва дурар ичв тетрадарийр диклай.

Табасаран халкъ, мяналу макъала, багахълу дуст, рукъан т1ул, зирек бай, убшвурайи хяр, ягъли айван, клак1нан доярка, аьхиримжи ихтилат, адашин васият, гьюрай машин, дабхънайи ху.

§ 11. Предложение

Гафарина гафарин ибарйири жюрбежюр формйирин, интонацияйин ва дурар ишлетмиш хъпан къайдайин кюмекниинди предложенир арайиз хуру. Месела: *Чвлин ваз улубкъну. Сунайи гъягъдиъ шюхъярихъди тамаййир апиураии.*

Гафарин ибараси дарди, предложение грамматика ва интонация жигъатнаан дюзмиш дубхънайи тамам вуйи фикир ачухъ апиру ч1алнан уьлчме ву.

Гьарсаб предложение саб метлеб, къаст ади к1ури шулу. Предложенирин кюмекниинди ухъу ихъ

фикрар, гысс ап1бар мялум ап1урхъа, сар-сарихъна суалариинди, т1алабариинди, теклифариинди илт1ик1урхъа. Предложениеи саб ляхнин гъякънаан хабар тувру, гьерхру ва гь ж.

Гьаддиз улхурайири предложение пубан къастназ, мянайиз ва интонацияйиз лигну дурар **хабар тувбан**, дих ап1бан ва гьерхбан предложенириз жара шулу.

33-пи илч1ихуб. Предложенир дюзди урхай: предложенирин аьхирихъ сес ис ап1инай ва лазим вуйи йишваъ пауза уьбхъай.

1. Баяр-шубар мектебдин багъдиз гъушну. 2. Дарснаъ учу читин месэлийр гъял гъап1унча. 3. Чвул улубкъубси адаши мани палтар алахъуз хъюгъю. 4. Гъийин газетдик космонавтарикан дибик1на. 5. Ярхлаанси мяълийин сес ебхъура. 6. Китабар уьрх. 7. Уьл ипГруган китаб мурхан. 8. Китабдигъ карандашар, ручкйир ва жара шей'ар мигъиван. 9. Рьи Гъясанбег маларихъ гъушну. 10. Назлу дадайихъди халачи убхуз гъушну. 11. Йиз чи гатйир ккунир ву.

34-пи илч1ихуб. Урхай. Мушваъ швнуб предложение аш, йипай. Сабпи ва къюбпи предложениейиъ фуну гафар чиб-чпихъди аьлакъайиъ аш, суалариинди аьгъю ап1инай.

1. Хябяхъ гъабши. 2. Хуларин унч1вариъ аквар кархъу. 3. Къавлари зурнйирик кучу. 4. Жигъилар ялхъвнариъ арагъю. 5. Чвул улубкъу. 6. Яркввариъ гьарар гъяпДли гъахьи. 7. Колхозникари бегьер уч дап1ну ккудук1у. 8. Гъавйир мичГли гъаши. 9. Гъа-

раригъ ничхрарин сесер ціиб гъахьи. 10. БицГидари
ничхрариз гьуллугъ аплуз хьюгью. 11. Учву кьюрдну
фуну ничхрариз хъайивал апГури шулчва?

35-пи илчГихуб. Исихъ тувнайи гафар ишлетмиш
аплури, саб, кьуб гафнакан ва шубуб гафнакан ибарат вуйи
предложенйир дюзмиш апГинай. Предложенйир ичв
тетрадарий диклай.

Чвул, шула, ахью, жилар, аргуб, йиф, ктубгуб,
убгьру, йигъар, гизаф, шуб, гъарар, клажар, алдахуб,
шаду жакъвар, гьитГирхну, сабпи ахълушнар, чвул,
мархъар, амси йигъар.

§ 12. Хабар тувбан предложение

Чаъ саб ляхнин, мутмуйин, гьядисайин
гьякънаан хабар туврайи, ктибтурайи
предложениеийиз **хабар тувбан предложение**
ктуру. *Месела: Йиф убгъура. Баяр-шубар мектебдиз
гъягъюра. Ич дада халачийир урхру фабрикаий
лихура.* Гьаму предложенйирий жюрбежюр
гьядйсйирикан мялумат тувра.

Хабар тувбан предложение ктибтбан
нугъатниинди ктуру ва дидин ахъирий сес ис шулу.
Биклабаъ хабар тувбан предложениеийин ахъирий
точка дивру. Аьдат вуди хабар тувбан
предложениеийи подлежащее сказуемойин улихъ
шулу.

Месела: *Чвул улубкъну. Гъарарин клажар
гъатху гъахъну.*

36-пи илчГихуб. Хабар тувбан предложенийир урхай. К1ваин уьбхяй: хабар тувбан предложениемин аьхириь сес ис шулу.

1. Сарун чвул ву. 2. Чру мяхмарстар яркврар йигъ-йишвди гьатху шула. 3. Баяр нирихъ сарун жик1ури имдар. 4. Дулар дарсарин кьяляхъ ярквраз аьмлюхъяр, чимлар уч аплуз гьягъюри шулу. 5. Дагъларихъан гъалин амсар хът1игъурадар. 6. Жилин диф гьюблан-гьюбаз багахъ шула. 7. Гъалин мархъяр ургъру вахтар дуфну хъуркью.

37-пи илч1ихуб. Шиклариз лигури, хабар тувбан предложенийир кайи ихтилат дюзмиш апл1инай ва ичв тетрадарий биклай.

38-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи гафарикан хабар тувбан предложенийир дюзмиш апл1инай. Дулар диклай.

1. Баяр-шубар, колхоз, кларариз, хъайивал аплуб.
2. Гьуландар, ахю машквриз, гьязур хьуб.
3. Чиркей ГЭС, Кавказдиь, варит1ан ахюб ву.
4. Ич класс, баяр, гъар йигъан, мектебдин багъ, гьягъюри хьуб.

5. Аьлина Гьясан, аьмлюхъяр, уч аплуз гьягьюб.

6. Ихъ уьлкейи дюн'яйиь, ислягьвал бадали, зегьмет зигуб.

39-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи текстнаъ предложенирин сяргьатар агай, аьхириъ лазим вуйи ишарйир дивай ва дуарар диклай.

Нариман хьубпи классдиъ урхура Фаридлиз урхуз-биклуз аьгью гьабхънийин дарсарий учву гьапри шулчва ихъ эскрари багъри ватандин сяргьатар ижмиди уьрхюра учвуз табасаран ч1алнан дарсар шли кивра баяр ничхрар уьрхяй иццури айирин багахьна нубатар аплури хпирна жилир гьягьюри шуйи уста фицир вуш, дугъан ляхинра гьациб шул марччлихъан, акв мялум хьуз хьюгью вахтна, марччарихьна рякьюъ уч1ву.

§ 13. Гьерхбан предложение

Чак суал, гьерхуб кайи предложениемиз **гьерхбан** (суалнан) предложение к1уру. Месела: *Увук гьаз хьял кавук? Гьи концерт шулин? Сяаьт швнуб ву?* Гьаму предложенириъ саб ляхнин гьякънаан суал дивра, гьерхра.

Гьерхбан предложенирин аьхириъ интонация за шулу. Гьерхбан предложенириъ суал *фуж?* *фила?* *наан?* *швнуб?* ва жара суалнан гафариинди улупуру. Гьерхбан предложениемин аьхириъ гьерхбан ишара дивру.

40-пи илчлхуб. Лазим вуйи интонация уьбхюри, предложенийир урхай. Рьерхбан предложенийир фундар вуш, улупай.

Дерд дубхьнайи бата майдандин гьирагъдихъ рукаригъ пашманди дубсу. Сарун дидиз тамшир аплуз ккун шулинхъа?

Гьамусяаьтназ батайиз чан баб к1ваин гьабхьундайи. Хъа гьамус къаби ушвхьрин гафар гьеерхьган, фикир дарап1ди гьубзуз шулин? «Яраб йиз баб наан айк1ан? Диди гьаз узу абгдайк1ан? Дарш бабу, узу къабул дарди, гат1абхьшйк1ан? Гьаз? Фу тахсир кахъа узук?» фикрар аплурайи гьюран юк1в кур пашман гьабши.

(Ш. Къ.)

41-пи илчлхуб. Жара дап1найи гафариин сес за аплури, гьерхбан предложенийир урхай.

а) Шарариз гьуллугъ аплурайир Мурад вуйин?

Мурад к1арариз гьуллугъ аплурайир вуйин?

Мурад к1арариз гьуллугъ аплурайир вуйин?

Мурад кГарариз гьуллугъ аплурайир вуйин?

б) Шарариз гьуллугъ агЛурайир фуж ву?

Мурад гьапГрайир ву?

Табшуругъ. Сабпи гьварч предложенийириъ чип'ин сес за гьаплу гафар улупай.

42-пи илчлхуб. Учвуз фицдар суалнан (гьерхбан) гафар аьгьяш, йипай. Исихъ тувнайи гафар кади предложенийир дюзмиш апл1най.

Фуж, фу, фунур (фунуб, фундар), фицир, фициб, фила, наан, наана, гъаз, наънан, фукъан, швнуб.

Табшуругъ. Тувнайи гафарикан суалнан ччвурнан еринар ва суалнан наречийир фундар вуш, улупай.

43-пи илч1ихуб. Тувнайи текст урхай. Гьерхбан предложенийир ичв тетрадарий дик1ай.

- Фу гъап1ва, Мюгьюдин? - гьерху дадаи ч1урариан бизар духъну дуфнайи чан балхъан. - Сул гъибихънийвуз?

- Ав, гъабкъюнзуз, - жаваб туву Мюгьюдинди.

- Тюфенг йивну гъабкТунна думу ихъ гъятти гъубху душман?

- Ваъ.

- Гъаз?

- Узу дидиз гъивундарза.

- Гъаз гъивундарва?

- Диди ихъ гъяшти гъабхуз гъитувал ихъ тахсир ву.

- Фици ихъ тахсир? Уву фу к1урава?

- Ухъу ихъ гъазма ижми дарапГуб сарун шлин тахсир шулу, дада? Сарун ачухъди гъазмайиъ гъяштийр гъяркъган, гашди айи сулу гъап1ру? Закур гъазмайин ракин ижми агЛурза, сарун сул душваъ убч1видар.

(Ш. Къ.)

§ 14. Дих ап1бан предложение

|| Чак шадвалин, дерд-хажалатнан, гуч1 хъпан,

тяжубвалин тясир вая дих аплуб кайи предложениемиз дих апІбан предложение кІуру. Месела: *Сагъ иширчву, юлдшар! Эй инсанар! Марччаригъ жанавар гъябхъну! Яшамиш ибири ихъ Дагъустан! Пагъ! Фици уччвуди даринхъа дагълариъ!* Гъаму предложенийриъ саб ляхнин гъякънаан гизаф тюнтди, гуж ли гевес кади, эсерлуди ктибтура.

Дих апІбан предложениемийъ жюрбежюр интонация шулу. Дих апІбан предложениемийъ жюрбежюр междометийр, частицийр, гьерхбан гафар ва гъ. ж. ишлетмиш алуру. Дих апІбан предложениемийн ахирийъ дих апІбан ишара дивру.

44-пи илчІихуб. Пунктуаціяийн ишарийр диври, текст кибикІай. Хабар апІбан предложенийр жара апІинай.

- Увуз гаф-чІал гъапир айин, йиз риш? - Кас-масди гиран ктапуншулвуз гъа? Белки ицрушин, угрушин кашулвук?

(Е. С.)

Къюрд улубкъну. Йиф дабхъну. Нир мирккли гъибисну. Ахъю йигъан миркк ижмиди шулу.

(И. Ж.)

- Ай залум дарна, къюл! - Залум вуйиш, узу гатди бисидайи.

- Ай залум, дарна, гату!

- Залумра вуза!

- Калумра вуза!

Ахъю бабан улхъан чІукІра гьитІибкІидиза (Халкъ.)

45-пи илч1ихуб. Фу, фукъан к1уру гафар кади к1юб гьерхбан ва шубуб дих ап1бан предложенйир дюзмиш ап1инай. Сабпи предложение ч1алнан паяриз жара ап1инай.

46-пи илч1ихуб. Препинанияйин ишарйир диври, текст кибик1ай. Хабар тувбан, гьерхбан ва дих ап1бан предложенйир улупай.

Ярквраз чвул х1убк1ну. Гьараригъян жюрбежюр успаг1и рангарин к1ажар гьядах1урайи. Дурарин к1ялях1ди жюрбежюр ч1уру мейв1иrrha ах1райи. Амма батайиз я уччу к1ажар ясана ищи чинчар, вичар, жихрар ряк1юрадаи. Думу акв мялум г1абх1их1анмина ярквра1 ялг1узди либ1ураи.

Саб дупну ярквра1 «к1ярр! к1ярр!» сес арабг1у батайи к1ул за г1аг1у ва дидиз г1ариг1 дубснайи к1ярк1яр г1абк1ю.

- К1ярр К1ярр Наана г1абг1юрава, бата - г1апи диди.

- Узу йиз баб абгураза.

(Ш. К1.)

47-пи илч1ихуб. Кибик1ай. Лазим вуйи препинанияйин ишарйир дивай. Предложенйир лазим вуйи саяг1ниинди урхай.

Учу г1ап1рачва, г1юрматлу вуйи йиз биц1и дустар. Учү мектебдин баг1ди1 йимишар уч ап1урача. Учвүз яркварий1 фицдар г1айванатар алах1унчвүз. Баяр-шубари баркаллуди ляхин ап1ура. Сейрий1 фукъан шадди дайинх1а. Ух1у тупмарг1 ап1уз х1юг1х1а. Г1уландари

хъадну ляхнар аплури шулу. Йиз адаш хюрч'ан гьюрайи.

§ 15. Предложениейин кІулин членар

Подлежащее. Диш дополнение ва сказуемое

48-пи илчІихуб. Предложенйир урхай. Подлежащеена сказуемое улупай. Подлежащйир чІалнан фуну паяр вуш, йипай.

1. Шафийин ищцру духъну вазкъан шулайи. 2. Кумсият дишла гьудужву. 3. БицІидар мгогьтал духъну нимкъариз лигурайи. 4. Шубари чпин ккурттар ерщуз чара аплурайи. 5. Мархъ убгъури имдайи. 6. Гьясанна Мурсал гьарариккна хьуркънийи. 7. Кумсиятди чан юлдшар Шафи дахънайи хулан раккарихъна хъади гьушу. 8. БицІидар явашди раккнар тІаъну, ихтиятди, са-сарди Шафи айи хулазди учІву. 9. Кумсият рякъюъ айи къалу ниризди алдаку. 10. Ахъю дубхънайи шубарин сппар чиб-чип'ин йивурайи.

49-пи илчІихуб. Предложенйир кидикІруган, мяна жигьатнаан хьпалгру подлежащйир ва сказуемйир гьяай. Дурар чІалнан фуну паяр вуш, йипай.

1. Эрг'вал йивуз баяр чру (...) деу. 2. ГвачІнин ухди мектебдин гьяятдиъ баяри (...) йивурайи. 3. Узу ич халуйин сумчриъ (...) гьапІунза. 4. Шуру адашдин къалу гьаши палтар (...). 5. ГвачІнин узу гьудужвган, жилариин йиф (...). 6. Кафари терефназди завариин

(...) улубч1ву. 7 Мирзамягьмадди картфариз шид (...).
8. Совхоздин (...) марччар галариз хъаъра.

Подлежащее предложениийъ шилкан ва фиткан улхураш, гьадму улупру ва *фуж? фу? вая гили? фти?* к1уру суаларикан сабдиз жаваб шлу к1улин член ву.

Подлежащее существительнойинди вая существительнойин йишв бисураи ч1алнан жара пайниинди дупну шулу. **Месела:** *Узу (шли? - ччурнан ерин) китаб урхураза. Аба (фуж? - существ.) айвандихъ деъна.*

50-пи илч1ихуб. Подлежащйириккан саб ц1ар ккадатури, предложенийир кидик1ай. Дурар фуну ч1алнан пайниинди улупнаш, йипай.

1. Директори ужуди урхураи баяриз пешкешар тувну. 2. Учү гурлуди гарччлар гьивча. 3. Вари дагълу районариз электрик акв хъубкьну. 4. Жвуву ахю гьаплү бачук1 жвуван улариъ абхъру. 5. Чан урхъаъ кьюлра аслан ву. 6. Уву узүз Мягьячгъалайиан гьабхи китаб ужуб ву. 7. Ярхи кьюрдун йишвари узу абайин ихтилатарихъ хъебехъуйза. 8. Фарид гьулан мектебдин хъубпи классдиъ урхура.

51-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи гафарикан предложенийир дюзмиш ап1инай. Подлежащйириккан саб ц1ар ккадатай.

1. БипДидар, ккунди хъуб, хъадан йигъ, дахъуб, гьумрин. 2. Пионерар, мяълийир ап1уб. 3. Наида,

класдин, унчIвар, тIауб. 4. Ахью танафус, баяр-шубар, тупмаргъ, апIуб.

Предложениеийъ ччвур падеждинра, актив падеждин суалариз жаваб шлу гафар ади гъашиш, актив падеждиъ айи гаф подлежащее, хъа ччвур падеждиъ айи гаф диш дополнение шулу. Думуган сказуемое улдубчIвру глагол вуди шулу.

Ляхнин тясир, гъяракат, натижа чаина гъюрайи, учв ччвур падеждиъ айи предложениеини кIулин члендиз диш дополнение кIуру. Месела:

Жакъвари мукъмар апыра предложениеийъ подлежащее *жакъвари (фйир?) мукъмар* диш дополнение ву.

52-пи илчIихуб. Исихъ тувнайи предложенийириъ диш дополненийир агай. Дурариккан цIарар ккадатай ва дурар чIалнан фуну паяр вуш, йипай.

1. Халачачйири халачйир урхура. 2. Дояркайи чан ликрихъ хъайи хюнйириккан марцциди никк ккудубзура. 3. Бали уъру рягърягъ али датт гъибисну. 4. Адашди чан балин кIул алдапIурайи. 5. Сулу жанавар чаз ккуниси алдатмиш гъапIну. 6. Мурадли чулихъди нириъ балугъар дисурайи. 7. Бицди шуру аынкъниинди китаб урхура. 8. Мялимди гюрчег сесниинди баяр-шубариз даре ктибтура.

53-пи илчIихуб. Тувнайи текст урхай ва бикIай. Подлежащйираккан саб цIар, диш дополненийириккан къатI цIар ккадатай.

1. Вичун гъарин клажари чип'ин али чиг алдабхъу.
2. Гъурбан машиндиъ деънайи. 3. Селминаздиз вари халкъ чаз лигури айиси вуйи. 4. Накъдин буран йиз кIваълан дишлади гъубшну. 5. Дяви адру йишваъ гъалибвалра даршул. 6. Марччлихъан Мусайи ахсрар ккивси марччар бинайилан алдау. 7. Шубари ипу аьтирин ниъ гъубкъу йишвахъинди гъарабгъу. 8. Уьмру хутIил хъапIруган, вари гъяркъдар русвагъ шуьйи. 9. Ашкъвари ширин мяълийир апIури баярин кефи ачухъ гъагIу.

54-пи илчIихуб. Диш дополненйир кади йицIуб предложение дюзмиш апIинай ва дикIай.

55-пи илчIихуб. Текстнаъ жара дапIнайи гафар фицдар суалариз жаваб шулаш, йипай. Дуарар подлежащйирихъди сатIиди гъядягъюри кидикIай. Подлежащйириккан саб, сказуемйириккан къюб пIдар ккадатай.

Мархъ убгъури имдаьйи. Завун къялаъ къатI-къатI шулайи дифарин карвандигъян рякъюрайи хядари ачухъди **нур туврайи.** Ярхла дагъларин кIакIариз багахъ духънайи вазлин акв чIилли дифарин арайигъян къалудиси **рябкъюри айи.** Исикк гъюл айи терефнан горизонтдин никкдин ранг али ахсрар **хабар духънайи.** Жилариин, улариз саб хайлин манзилнаъ айи нахшир рябкърубси, **акв дубхънайи.** Амма кин кайи саб шейъ **рябкъюри адаьйи.** Уларикк ккархърудар мушв'ин-тушв'ин али рукар-кюлер **вуйи.**

(А.Ж.)

Подлежащейин гъякънаан фу к1ураш, гъядму улупру ва предметди *гъап1ра?* предметдиз *фу шула?* думу дицир *фуж ву?* ва думу дициб *фу ву?* к1уру суаларикан сабдиз жаваб шлу к1улин члендиз сказуемое к1уру. Месела: *Уъмну (гъап1ра?) урхура. Шериф (фици ву?) кет1ерцна.*

Подлежащейинна сказуемойин арайиъ му, магъа к1уру улупбан ччвурнан еринар аш, тире дивру.

Месела: *Ужуди урхуб - магъа ихъ сабли ва зифа.*

56-пи илч1ихуб. Текст кибик1ай. Подлежащйириккан саб, сказуемйириккан къюб ц1ар ккадатай. Сказуемое фуну ч1алнан пай вуш, йипай.

Гъаму юкъур касдикан сар халис чаландарси рякъюйи. Нежбрин гъулай, милли палатну дугъаз аьлава такабурвал тувнайи. Узуз думу дишла бегелмиш гъаши. Тмундарин арайиъ думу, дугъриданна, дюшкюндарси рякъюрайи. Думу кидит1найи саягъну узуз дугъкан улихъмиди гюзел ва марцци фикрар ап1ру мумкинвал гъаши. Дугъаз уру гъахмийир гъяйи гъит1иршу шаламар, элвен гъахма хъади кидит1найи тулакъар, к1ул'ин али бачук1 ва хилиъ айи чамах лап ярашугъ вуйи. (Б.Р.)

57-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи существительнйир сабан подлежащйир хъа сказуемйир вуди предложенйир дюзмиш ап1инай ва тетрадарий дик1ай.

Халачачи, тракторист, мялим, шид, мик1, марччлихъан.

Чешне : Халачачи хулаз гъушну. Ялхъвниз удуч Iвур халачачи ву.

58-пи илчIхуб. Исихъ тувнайи гафарикан предложенийр дюзмиш аплури, диклай. Клуин членарикан цларар ккадатай.

1. Учу, мектебдин, багъдиъ, лихуб. 2. Баяри, ичлар, адатлуб. 3. Ученикар, чиб, ляхин, аплуб, лигуб. 4. Дада, кагъаз биклуб. 5. Адаши, бай, шагъриз, гъауб. 6. Минара, хъубпи, класс, урхуб. 7. Думу, вари, дарсар, отлично, кыматар, гъадагъуб. 8. Элмира, латаккна, гъягъуб. 9. Муслимат, картфариз, руг, тувуб.

1. Предложениеийн клуин членар фундар ву?
2. Подлежащее фтиз клуру?
3. Думу фицдар суалариз жаваб шулу?
4. Диш дополнение фтиз клуру?
5. Думу фицдар суалариз жаваб шулу?
6. Сказуемое фтиз клуру?
7. Думу фицдар суалариз жаваб шулу?
8. ДибикIну разбор апIруган подлежащее, диш дополнение ва сказуемое фици жара апIуру?

§ 16. Предложениеийн кьубпи дережайин членар

Определение

|| Предложениеийъ шейънан ери, кьадар, эйсивал,

тялукъвал улупру ва *фицир? фициб? шлин? фунур? фунуб? фукъан? швнурни? швнубни?* к1уру суаларикан сабдиз жаваб шулайи кьубпи дережайин члендиз определение к1уру.

Месела: *Гъатху к1аџар ккахъра* к1уру предложениемъ *гъатху - фицдар?* к1уру суалназ жаваб шула ва думу гаф определение ву.

Определениемъ предложениемъ прилагательнойин, причастиеин, тартибнан числительноеин, ччвурнан еринарин ва тевбан падеждиъ айи существительноеин йишв бисуру.

59-пи илч1ихуб. Шиир урхай. *Фицир? фициб? шлин? фтин? фунур? фунуб? швнур? швнуб?* к1уру суаларикан сабдиз жаваб шулайи гафар улупай.

Азадвалин асул, бина дюн'яйиз
Мюгъкам вуйи шибрит1 ипу йигъ ву гъи.
Аьсрар'инди зулмикк гъаши халкъариз
Азад вуйи уьмур гъабши йигъ ву гъи.

Кюгъне девир кечмиш, ч1уру замана
Ургуд гьюлериз гат1абхъу йигъ ву гъи.
Муч1у йишвкан ригъ удубч1вну йигъ гъабши,
Акувалин улар т1ау йигъ ву гъи.

Фягъла нежбриз ц1ийи, азад гьюкумат
Лап яратмиш гъап1у нурлу йигъ ву гъи.
Азад деврин гъякъ мюгъкам вуй аьдалат
Яратмиш гъап1у шадлу йигъ ву гъи.

(Къ.Р.)

60-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи прилагательныйир, числи-

тельнйир, ччвурнан еринар чпиз хас вуйи
существительнйирихъ хъаъри, ибарйир дюзмиш аплинай.

Ахъю, клару, гъвандин, юкбур, миржибпи, чилли,
рукбан, кюрд, дуст, ритин, ккуртт, класс, тахта, уста.

61-пи илчлхуб. Зиихъ учву дюзмиш гъаплу
ибарйириккан учвуз ккунистар юкбуб ибара гъядягъну,
дурар кади предложенйир дюзмиш аплинай ва тетрадарихъ
диклай. Определенйириккан лепе цлар ккадатай.

62-пи илчлхуб. Текст кибиклай. Подлежащйириккан
саб, сказуемйириккан кбуб, определенйириккан лепе цлар
ккадатай. Определенйириз суалар дивай ва дурар фуну
члалнан паяр вуш, йипай.

Дахабгнайи жил мархълиз ухдитГан ккилибгурайи.
Гъарсаб литГан жилик кубклубси, диди бишируг
жилилан гъитлибккуйи ва дидин ерина учв гъадушв'ин
фаркъат шуйи. Саб хайлин арайихъ мархъ убгъбалан
къяляхъ, зав ачухъ хъуз хъюбгъю. Думу чаин али клару
амсар алдауз гъацира ухдитГан ккилибгурайи. Дидиз
кюмек вуди ригъ гъудубчлвру терефнахъан хъиврайи
миклари амсар-дифарин лижар са-сабди утлукку.

(А.Ж.)

63-пи илчлхуб. Текст урхай. Определенйир фициб
суалназ жаваб шулаш ва предложениейихъ фуну гафнахъди
аьлакбайихъ аш, йипай.

Гъяснан шубуд йис гъабшиган, аба гъаклну. Касиб
хизан вуйи. Абара гъачГихъантина, дуланажагъдин гъял

хъана пис члуруб гъабши. Ахью бабра гъачли. Йирхъуд йисаь айи чира битлари кечмиш гъаплу. Гъясназ агъли духънайи дадатлан имдайи. Утлусу гарпДларин, хъунти хъюхъ гъяйи Гъясан касибди, уьзриккди дуланмиш шули айишра, чагъир, ацлу жандкинур вуйи. Дада гъаммишан гъачлниндиан хябяхъдизкъан чпин гъулаь девлетлуйин хулаь лихури шуйи.

(Б.М.)

Дополнение

Мутму (шейъ) улупру ва актив падеждилан гъайри имбу падежарин суаларикан сабдиз жаваб шлу кьюбпи дережайин члендиз дополнение клуру. Месела: Мазну абайиз китаб урхура клуру предложениеийъ фу? - китаб ва шлиз? абайиз клуру гафар дополненийир ву.

Дополненийир глаголарихъди, глаголикан духънайи членарихъди аьлакъайиь шулу. Дополненийир существительныйирикан, ччвурнан еринарикан, глаголин асул формайикан ва существительнойин йишв'ин ишлетмиш дапнайи фуну члалнан пайнакан вушра шулу.

64-пи илчлхуб. Предложеныйир урхай. Жара дапнайи гафар, чиб тялукъ вуйи гафарра хъади, гъядягъюри диклай. Асас гафналан асиллу вуйи гафназ суал дивай.

1. Урхурайидари багъдиз бер йивура. 2. Художникди уьру рангниинди шикил зигура. 3. Мялимди аьшкъниинди зегъметнан дарс кивра. 4. Шуру гъачлнин

ухди нирихъ дадаин ккурттар урччура. 5. Совхоздин рабочйири келемар ккадатІурайи. 6. Физкультура дарснаъ баяри гизафси тупмаргъ апІури шулу. 7. Халачачийи лап зарбди гугар кахъуз хъюгъю.

65-пи илчІихуб. Текст кибикІай. Подлежащйириккан саб, сказуемйириккан къюб, дополненйириккан къатІ цар ккадатай.

Володяйи дарсар аьшкъниинди ва рягъятди дургъуйи. Учв бай зирекур, зигъм айир вуйи. Дидлан савайи, аьхюну чвена чиси, ич гагайи думура, туву табшуругъ дикъатниинди ва марцциди тамам апІури, вердиш дапІнайи. Классдиъ даре ктибтру вахтна Володя гизаф дикъатниинди хъпехъуйи, гъадди бализ дарснаъ аьгъю гъабшиб текрар апІуб чІяаьн шуйи. Мяъли апІувал Володяйиз ккуниб вуйи, мукъминра бажаранвал кайи, дидин ужуди гъаври шуйи.*(Б.-Бруевичдинубдиан).*

66-пи илчІихуб. Урхай. КІулин членариккан ва определениейикканна дополнениейиккан цІарар ккадатай. Дурар фицдар суалариз жаваб шулаш, йипай.

Дербент кюгъне заманайин шагърарикан саб ву. Думу Каспий гъюлин гъирагъдихъ хъа. Шагърилан зурба гъванарикан дапІнайи ягъли бару илтІибкІна. Думу бардин саб пай царар гъамусра сагъди ими.

1. Абумуслим Жяфаровди гизаф ужудар шиърар гъидикІну. 2. Зурба микІлу гвачІиндизкъан сес ипну. 3. Ухди удучІву кюкйири жигъиларин юкІвар шад гъапІу. 4. Апрельин аьхиризкъан аьхъю йигъар гъахъну.

67-пи илчIхуб. Исихъ тувнайи гафарикан предложенийр дюзмиш аплинай. Предложеныйр диклай, дулар членариз жара аплинай.

1. Пионерари, ктибтуб, аьжайиб, поход. 2. Чекмечи, туфлийир, рас аплуб. 3. Доярка, хюнийир, ккудурзуб. 4. Марччлихъан, сивийъ, швутIрам, йивуб. 5. Уьрдгери, нир'ин, сирнав, аплуб. 6. Зурначи, машквар, зурна, йивури, шуб. 7. Ужудар баяр, колхоздин, хярар, уршвуз, гьягьюб. 8. Комбайнер, хьадан мягьсул, уч аплуб.

Обстоятельство

Ляхин, гьядиса арайиз гьюбан жюрбежюр саягъар, вахт, йишв улупру ва наан? *фила?* *гъаз?* *фици?* *фтиз гюре?* *фу себебназ?* кIуру суаларикан сабдиз жаваб шлу кьюбпи дережайин члендиз **обстоятельство** кIуру. Месела: *ГвачIнин (фила?) зарбди (фици?) кулак утIубчвнийи.*

Обстоятельствыйир гизафси глаголариз (сказуемойиз) тялукъ вуди ва дулар ачухъ аплури шулу. Обстоятельствыйир мянайиз дилигну сабшвнуб жюре шулу.

68-пи илчIхуб. Исихъ тувнайи ибарыйир, аьксина мянайиз ибарыйиинди дивай.

1. **Накь зарбди** микI хьивнийи. 2. **Клубдиз гизаф** халкъар уч духъна. 3. **Йиз чве урхуз** душна. 4. Мурадлихъан **кетIерщну мектебдиз** гьюз гьабхъундар. 5. **Хябяхъдиз** ляхин аплуз шлу вахт имийи (М.Ш.) 6. **Рапак** утIубчвчу сел ич **гьулаз** хьубкъу.

7. ГвачІнин ухди вари жямьяаѣт ляхнариина гъягъюз рякъюѣ учІвну. 8. ЖикІуз гъушу баяр лап **къаназ** ригъдикк дахъну гъузу.

69-пи илчІихуб. Исихъ тувнайи ибарйир, аѣксина мянариз ибарйириинди дигиш апІури, дикІай. ИлчІихуб тамам апІруган, гъаму чешнейикан мянфяаѣт кадабгъай.

<p><i>Наан?</i></p> <p>┌───┐ ──┐</p> <p>Хулаѣ учІвуб</p>	<p><i>Наънан?</i></p> <p>──────────┐</p> <p>хул'ан удучІвуб</p>
---	---

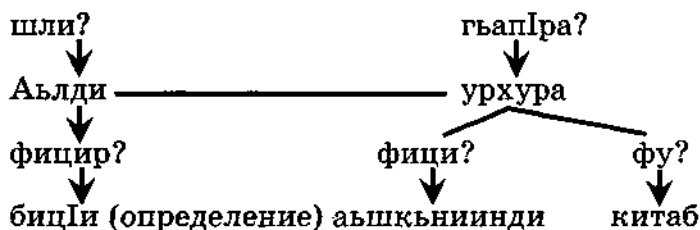
Москвайиз гъуб; дагълариз гъягъуб; жибдиѣ ивуб; классдиѣ архуб; столихъ деуб; мани уѣлкйириз тІирхуб.

70-пи илчІихуб. Жара дапІнайи обстоятельствойир чиб тялукъ вуйи сказуемйирра хъади кидикІай. Обстоятельствойириз суалар дивай.

1. Мектебдиѣ йиз чи **аѣшкъниинди** урхура. 2. **Къюрд-ну** малариз гизаф алаф харж шулу. 3. **Хябяхъ** гъабшиган маларин лиж гъулаз гъюри шулу. 4. Къади **Хивна** почта хуз гъупгау. 5. Мурад адашдихъди **ярквраз** гакІвлар гъязур апІуз гъушну. 6. **Йигъну** зегъмет гъизигуриз, **йишвну** ужуб нивкІ гъюру.

71-пи илчІихуб. Предложенйир, схемайиинди членариз жара апІури, тетрадарий дикІай.

Схемайин чешне:

(обстоятельство) (дополнение)

1. Бицли Аьлди аьшкьниинди китаб урхура.
2. Селим гьулан мектебдин хьубпи классдиь урхурайи бай вуйи. (М.М.)
3. Гизафси дугьаз ккунидарра мудрар, ччилар, кIарар, даяр вуйи. (М.М.)
4. Селим маш завузди дахьу. (М.М.)
5. Ибрагьимди хурагнак хилра кучдар. (А.М.)
6. Чубнари эрг'вал йивурайи. (М.Х.)

72-пи илчIихуб. Жара апIбан лишнарикан мянфьяьт ктабгьури, предложенийир членариз жара апIури, дикIай. Гьидирчнайи гьарфар гьяай.

1. Узу уртахьди жар... дарин хутIлар у...зураза. (М.Ш.)
2. Увуз швнуб р...бейин у...зру жил авуз, Макьсуд? (М.Ш.)
3. Халис хьад...кар сарун улу...кьну.
4. Мурсали д...скайик мис.лар гьял апIура.
5. Жанаврари и...ру вахтна кIураб-мураб зат кIу...дар.
6. Волга нир Каспий гь...лиз ахмиш шула.
7. Йиз дустар, гьав...йиан тIи...хурайи гьагьму ничх...р
ря... кьюрайчвуз?

(Аяв Акавов)

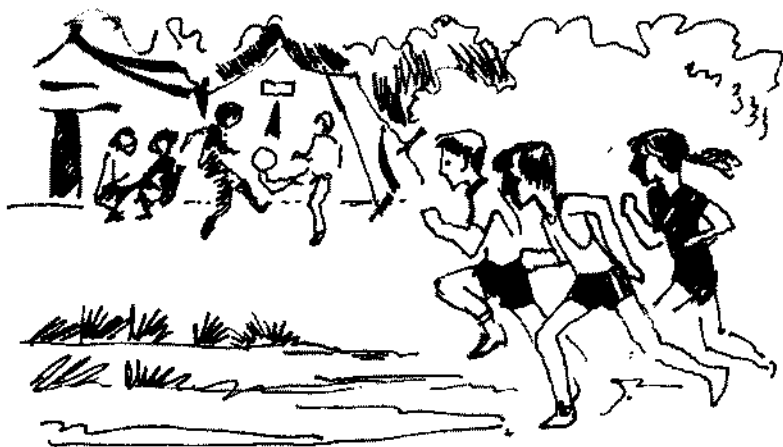
73-пи илчИхуб. Предложение, исихъ тувнайи таблицайиз асас духъну, членариз ва члалнан паяриз жара апинай.

Хяраъ, уру, элвен, гъатху кюкйир битмиш шула.

Гаф	Суал	Предложениеийн член	Члалнан пай
хяраъ	наан?	Обстоятельство	существительное

1. Предложениеийн кюбпи дережайин членар фундар ву?
2. Дополнение фтиз клуру ва думу фицдар суалариз жаваб шулу?
3. Определение фтиз клуру? Думу фицдар суалариз жаваб шулу?
4. Обстоятельство фтиз клуру?
5. Метлебназ дилигну, обстоятельствйир фицдар жюрйириз жара шулаш, фикир тувай.

6. Шиклиз лигай. Учву фици спортдиин машгълу шулаш, кидибтай.

§ 17. Саб жинснан членар кайи предложенйир

Предложениеийиъ саб члендиз тялукъ шули, сабсдар суалариз жаваб шлу членариз предложениейин са б жинснан членар клуру. Месела: Хяраъ диркьи, лизи, уьру, гьатху, беневш кюкйирин кунц1 гьанлунча.

Саб жинснан членар саб-сабдилан асиллу шулдар ва ктухбан нугъатнахъди клуру. Саб жинснандар хьуз мумкин ву клулин ва кьюбпи дережайин членарра.

74-пи илчИхуб. Предложенйир диклай, саб жинснан членариккан цларар ккадатай. Дурар фуну члалнан паяр вуш, йипай.

1. Йиз чуччу гвачИнин ухди аьхнар ккадагъуйи, мургул йивуйи, мал ар члатна утлурккуйи. 2. Абайин улихъ суфраийин памадрар, вичар ва жихрар алийи. 3. Адаши мектебдиз гьягъюраийи шураз ручка, кьалам, резинка ва портфель гьадагъну. 4. Халачачийи чан халачийик элвен, ал, диркьи, уклу, уьру ва клару рангар китIра. 5. Мислиматди чан бистниъ я йигъ, я йишв дарпиди зегъмет зигура. 6. Шагъриъ урхураийи баяр-шубариз гьарган кино, театр, цирк, футбол ва жара мушгълулатар ади шулу.

75-пи илч1ихуб. Шиир биклай. Предложениеийин саб жинснан членар агай ва дурариккан цларар ккадатай.

Уьмур гьубшну ич дадаийин саб гьулаь
Дагьдин гьарз'ин дивну айи саб хулаь.
Гизаф йисар гьушну гьавриь адарди,
Рягьятвалар ашна адарш аьгьдарди.

Кьюрдну йифукк, чвну мархьликк гьилицну,
Йигьан кьубан ч1урарилан илдицну.
Хьадну гюрчег кьукйир гьут1ну сивариь,
Гьабгьу булгьин сес атлабгну ибариь.

Сабан дагьдиь, жилар писди дут1урччвну,
Хулар ахьган, вари гьул'ан удуч1вну.
Имдар вахтна ап1уз шлу саб чара,
Ич дадара гьулхьан гьахьну лап жара.

(Ю.Б.)

76-пи илч1ихуб. Юкьуб саб жинснан подлежащйир кади, юкьуб саб жинснан сказуемйир кади предложеньйир дюзмиш ап1инай.

Саб жинснан членар союзариинди кит1ну адру вахтна, дурарин арайиь запятая дивру. Месела: *Шару ярквраь пирпун, мяхьюн, мухьан, хярдин гьарар а.* Запятая дивдар, эгер предложениемийин членар ва союздиинди китГраш. Месела: *Увуз ихь ярквар ва дагьлар багьа вувуз.*

77-пи илч1ихуб. Исихь тувнайи гафар ишлетмиш ап1ури, саб жинснан членар кайи предложеньйир дюзмиш ап1инай.

1. Мал ар, марччар. 2. Мае, айран, никк. 3. Элвен, лизи, гъатху, к1ару. 4. Ихтилатар, махъвар, мяълийир. 5. Ергуб, жаргъуб, жик1уб. 6. Шагърар, заводар, фабрикар. 7. Дарги, гъуллугъ, авар, лезги, табасаран. 8. Зарбди, сес хъади.

78-пи илчГихуб. Исихъ тувнайи абйирин гафариъ саб жинснан членар агай. Лазим вуйи препинанияйин ишарйир дивай.

1. Жарари гъап1уб хилариз рягъят жвуву гъап1уб к1ваз рягъят. 2. Ляхин жарарин ад жвуван. 3. Суал фициб вуш жавабра гъациб шулу. 4. ДапДаркну деъ дюзди улх. 5. К1ваъ саб мелзнийин жараб. 6. Жарарин сир увуз к1уруш яв сир тмунуризра к1уру. 7. Абайи бализ т1умт1ин багъ тувну бали абайиз т1умт1ин каб гъайиф гъап1у. 8. Гъван гъюрд'ина гъябгъюр, бала - касибриина. 9. Уж'влиз - кымат писвализ нянат тувру. 10. Гашу хул'ан ут1уккур гъяц1лишну хулаъ уржур.

79-пи илчГихуб. Тувнайи саб жинснан членар кайи предложенийир лазим вуйи нугъат убхюри урхай. Дурар саб жинснан фуну членар вуш, йипай.

1. Ич совхоздиз тракторар, машинар, комбайнийир а. 2. Гъуландар багъбанчивалиин ва малдарвалиин эллешмиш духъна. 3. Совхоздин бистний ужудар келемар, къут1ар, картфар хъуркъна. 4. Хут1лариъ, хярариъ, багълариъ лихурайи гъуландарин сесер ерхъуйи. 5. Хиварин хозмагдиъ гаран, рукъан, шюшдин гъабар масу тувра. 6. Пягъливнариз лигуз жигъил шубар, къаби гъарйир, биц!и баяр, ахъю адмийир

дуфнайи. 7. Узу бициди вуйиган, ич адаши аьрабайиь итуйи, гьяивнихъ хьитуйи ва гьяивниин илитуйи.

§ 18. Ккатиатларцу ва ккатиарцу предложенйир

Табшуругъ. Предложенйеин клуин членар агай. Арчул теревнаъ айи предложенйиринна гагул теревнаъ айи предложенйирин арайиь фициб фаркъвал аш, йипай.

1. Жакъв рабхура.	1. Гьарин цирклиин али жакъв аынкъ кади рабхура.
2. Даттли уь-уь алура.	2. Ахсрар ккивайизра зангар даттли зарбди уь-уь алура.
3. Аба даахна.	3. Дивандиин къаби аба сакитди даахна.

Анжагъ клуин членарикан арайиз дуфнайи предложенйириз аьдатнан ккатиатларцу предложенйир клуру. Месела: *Жакъв рабхура*. Клуин членарин гьайри къюбпи дережайин членарра кайидариз аьдатнан ккатиарцу предложенйир клуру. Месела: *Гьарин цирклиин али жакъв аышкъ кади рабхура*.

80-пи илчГихуб. Предложенйир кидиклай ва клуин членариккан ьДарар ккадатай. Ккатиатларцу предложенйир улупай.

Хьухьрумар гьапу. Мархъ и л иву. Кючйир вуйибси бици нирар гьягьюз хьюгью. Инсанар, мархълихьан гуч1 дубхьну, далдайикк ккуч1внийи. Кьюркьлин ца гьеребчу. Мархъ гьалинди убгьюз хьюбгью. Вари

терефарихъанди мучлу гъабхьи. Саб арайилан мархъ яваш гъабши. Зав марцц гъабхьи. Ригъ гъудубч1ву. Дюн'я аку гъабхи. Биц1идар са-сарди хуларинан удучГвуз хъюгъю.

81-пи илч1ихуб. Гъаму ккат1ат1арццу предложенйир ккат1арццай. Дюзмиш гъабши ихтилатниин к1ул иливай.

Зенг гъиву. Баяр деу. Мялим гъафи. Вари ккебехъу. Раккник кучу. Фарман уч1ву. Мялимди гъерху. Фармну к1ул эбху. Урхурайидар гъяаьлхъю.

82-пи илч1ихуб. Саб жинснан членариккан ц1арар ккадатури, предложенйир кидик1ай.

1. Майдандиин к1арари, ччилари, мудрари ук1 ип1ура. 2. Йигъ ригъ алиб, амма мич1либ вуйи. 3. Шем'яйи туландиан кьалмар, тетрадар ва перйир гъадагъу. 4. Баяр-шубар гъяятдиъ жаргъура, ергура. 5. Мик1 гагъ явашди, гагъ зарбди хъиврайи. 6. Йишвнура, йигънура даърахрур му гъапГгур ву? Гъарарин к1ак1аригъ гагъ сесер ап1ури, гагъ мукъмар ап1ури фицдар-вуш дугъаз зат дяркъстар ничхрар ергури айи.

Табшуругъ. Учву ц1арар ккадату гафар предложениейин фуну членар вуш, йипай.

1. Ккат1ат1арццу предложенйир фицдариз к1уру?
2. Ккат1арццу предложенйир ккат1ат1арццдарихъан фит'инди жара шула?

Аьдатная предложение разбор ап1бан кьайда

1. Предложение урхай.
2. Пубан кьастназ лигну предложениемин фуну жюре вуш, йипай.
3. К1улин членар агай.
4. Кьюбпи дережайин членар айивализ дилигну, предложениемин жюре тьяин ап1Гинай.
5. Предложениемий кьюбпи дережайин членар аш, дулар агай.

Мелзналан разбор ап1бан чешне.

Ук1у зав'ин к1ару дифар улуч1вур. Му предложение хабар тувбануб ву. К1улин членар - **дифар** (подлежащее), **улуч1вур** (сказуемое). Предложениемий кьюбпи дережайин членарра а, гьаддиз думу ккат1абцуб ву. **Дифар** (фицдар?) **к1ару** - определение. Зав'ин (фициб?) **ук1у** - определение.

Дибик1ну разбор ап1бан чешне.

Ук1у зав'ин к1ару дифар улуч1вур.

§ 19. Обращение

Ихь улхбарий ухьу сар касдиз дих ап1руган, дугъахъди улхруган, дугъан фикир ктибтураиибдиина жалб ап1бан бадали, думу касдин ччвур бисурхъа. Месела: *Яда, Исмаил, уву ич хулаз гъаз гъафундайва?*

Шлихъди улхураш, шлихъинди илт1ик1наш, гьадму кас улупру гафназ вая гафарин ибарайиз

обращение к1уру. Месела: *Асли, къябак кайир ишуз мигъитан к1уру предложениемъ Асли к1уру гаф обращение ву.*

Аьдат вуди обращение ччвур падеждиъ айи, существительное шулу: *Мягъяммад, закур кьюридра сивиз ук1 убшвуз гъягъюрхъа:* саспиган обращение существительнойин йишв'ин ишлетмиш ап1урайи прилагательное вуди шулу: *Хъебехъ узухъ, ужу р.*

Гизафси обращение инсанарихъна илдицнайидар шулу. Шиърариъ, поэзияийъ жансуз шей'арихъна, гъяйванатарихъна илдицнайи обращенийрра шулу. Арабир обращениемъихъ чаз тялукъ вуйи жара гафарра {эй, я, дусткас, ягъадаш, я бай, аман жан ва гъ. ж.) шуб мумкин ву.

Предложениемъ обращение саб члендихъдира грамматикайин аьлакъайиъ ади шулдар, гъаддиз обращение предложениемъин я к1улин, я кьюбпи дережайин член вуди шулдар. Обращениемъихъна предложениемъин членарихъан суалра дивуз шулдар.

Улхбаъ обращение дих ап1бан интонацияйиинди, хъа бик1баъ запятаяйиинди ва дих ап1бан ишарайиинди жара ап1уру.

Обращение предложениемъин к1улиъ ади гъабшиш, дидихъ запятая вая дих ап1бан ишара дивру: *Му рту з, биц1дариз лиг (Ш.Ш.). Я жан дада! Дяви ккудубк1ну гъамус сумч1ур йист1ан артухъ ву (Ш. Ш.).*

Обращение предложениемъин къялаъ ади гъабшиш, думу кьюбиб терефарихъандира запятыйиинди жара ап1уру... Месела: *Увузра,*

|| Халумагъа, гъадгъвахъан улхуз аьгъю
дубхънайиси вуки (Ш. Ш.).

83-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи шиир урхай. Дидиъ
обращенийир улупай.

Йиз дуст, ич бай, сагъул увуз, игитриз,
Лап гъарурин юк1вар гизаф шад гъап1у.
Увкан гъахъну намуслу бай аьхириз,
Табасаран халкъдин кьимат за гъап1у.

Рази гъахъну увкан му ихъ гъуландар,
Уву дюрхну гъау гъякъ вуйи фронтдиз.
Лап багъа ву ихъ халкъбариз яв гъунар,
Вафалу дуст, Советарин ватандиз.

Дагъдин аслан, фронтдин юк1в, ул уч1ру,
Ифи гъизмиш, к1вак паплар ка, хил рукъан.
Душмниз гъаних, халкъ бадали гъунарлу,
Аьбдуллагъ дуст, уву гъярдар ич к1ваълан.

(М.Ш.)

84-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи бендар дик1ай.
Обращенийириккан ц1арар ккадатай, дурарихъ лазим вуйи
репинанияйин ишарйир дивай.

Аьзиз дагълар гюзел дагълар йиз Ватан
Хил алдабгъай, ап1уразачвуз хаиш...
Жилир вуйиш, белки, игит шуй узкан,
Гъаз узу бабкан гъахънийк1ан, вуди риш?

Рубас Рубас Йиз аьзиз нир
Туври тарами шид арсран,
Хиял аплин, гъаригъ йимиш,
Фу бадали узу инсан
Гъаплинвахъа яратмиш?

(Ш.Къ.)

85-пи илчлхуб. Исихъ тувнайи гафар обращенйир вуди миржиб предложение дюзмиш аплинай ва ичв тетрадарий диклай.

Совхоз, жигъилар, гъуландар, бюлбюл, юлдшар, дада, дуст, Дагъустан.

§ 20. Аьдатнан ва ктикъу предложенийир

Табшуругъ. Исихъайи предложенийириъ подлежащийирна сказуемийир агай.

1. Цирицлари ликарикк
сес алура.

2. Чвлин йишв багахъ
шула.

1. Чвлин йигъар
улуркъну ва къарнийир
мани уьлкйириз гъи-
тлрхну.

2. Ахъю миклари сес
алура, гъавагъдин кюлер
тГурччура, гъатху клажар
жилиина ахъра.

Гъаму предложенийириккан фундар аьдатнандар ва фундар ктикъдар ву?

Ктикьу предложенийр швнуб аьдатнан
предложенйирик арайиз дуфна?

Ктикьу предложенийрик кайи аьдатнан
предложенйирин арайиь фицдар ишарйир дивна?

**Предложенйираьдатнандар ва ктикьдар
шулу. Ктикьдар кьуб вая сабшвнуб аьдатнан
предложенйирик арайиз дуфнайидариз к1уру.**

Месела: *Ахсрар ккиву, ва учу рьякьюь уч1вча.*

86-пи илч1гхуб. Шиир кибик1ай. Подлежащйирикканна
сказуемйириккан цларар ккадатай. Аьхиримжи бенднаь
айи таредложенжирита схема дюзмиш ап1инай.

Чешне: Гьарубдик чан уйин кайи, сулу вари
хьтирчуйи.

Гьарубдик чан уйин кайи

Сулу вари хьтирчуйи.

Жан бай, хьебехь, аннамиш ап1ин йиз гаф,
Гьит думу вуз гьюру уьмриз даре ибшри!
Ватандиз хайир тув, душмниз мап1ан инсаф,
Гьит яв ччвур варидиз машгьур ибшри.

Ужуди аьгью дарап1ди хасият,
Алахью кас уьмрин дустди мидисан.
Уьмриь бахтлу йихь! Anlyrsa васият:
Дугьри юлдаш гьадагьуз шулдар йисан.

(П.Кь.)

87-пи илч1хуб. Предложениир урхай. Ктикьу

предложенйир швнуб аьдатнан предложенйирикан арайиз дуфнаш, йипай.

1. Гьясан гьайвниинди гьагьюраи, дугьан шей'ар аи фургьунра кьяляхъ хьайи каравандихъди гьюраи.
2. Ригъ алабхънайи, гьавара лалди вуйи.
3. Сабпи ражари узу гьергунза, хьа узу дугьу гьагну.
4. Чубнар рякьюри ад аи, хьа дураин сесер ерхьураи.
5. Акв мялум гьабши, сиягьятчйир али йишвлан гьиришву.
6. Дугьаз хал адаи, уьл адаи, дугьаз мани anlpy ва жан-юкIв anlpy кас адаи, амма дугьу дерд-гьам зигдайи.
7. Я кючйириъ, я хуларий адмийир имдайи - вари гьулан исккан клакIнахъна уч духънайи. (Т.М.).

Табшуругъ. Ктикьу предложениирик кайи аьдатнан предложенйир чиб-чпик фици китIраш ва фици жара anlpyrain, фикир тувай.

§ 21. Союзар кайи ва союзар ктру ктикьу предложенйир ва дураиъ дивру ишарйир

Кпикьу предложениий аи аьдатнан предложенйир чиб-чпик я сеснан нугьатниинди ясан союзарин кюмекниинди китIру. Месела:

1. *ГвачIин дубхъна, ахсрар ккивра аскканди.*
2. *Кьюрд хьубкъра, амма гьавйир маниди ими.*

БикГруган ктикьу предложениирик кайи аьдатнан предложенйир чиб-чибхъан запятйириинди жара anlpyру.

88-пи илчIихуб. Сифте союзар ктру, хьасин союзар кайи

ктикьу предложенийир кидик1ай. Илч1ихбан кьубпи пайнак кайи предложенийир членариз жара аплинай.

I. Думу булагъ гьадмукъан биц1иб вуки, дид'ан яв кьушмариз шид тувуз мумкин дар. Учуз душмандиз ич жил тувуз ккундарчуз, гъаци ич шидра душмандиз тувидарча. Бали юрт архаинди за гъап1у ва думу гъюнариинади илипу. Дурар балик кучуз хъуркъдар, хъа бай дурарин улихъ гъвандиз дюзмиш гъаши.

(«Гъван бай» махъвраан.)

II. Уву бизар духънаву, эрг'вал йивру вахт ву. Йигъар лисун гъаши, луфар т1ирхну гъафи. Я узуз гъеебхъу саб ч1уру хабар адар, я йиз кГул'ина гъафи саб балакъаза адар.

(«Гъюлин гъайван» махъвраан.)

89-пи илч1ихуб. Аьдатнан предложенийир *ва, хъа, амма, на,ра* союзариинди чиб-чпик кит1ри, ктикьу предложенийир дюзмиш ап1ури, дик1ай. Лазим гъюру ишарйир дивай.

Кьюрд улубкьу. Гъавйир аьхъю гъаши. Узу гализ марччарихъна гъягъюраза. Уву дагъдиз гъарах. Марччлихънар сикинди суфраийхъ деънайи. Марччари ятгъиъ гъебццу ук1 ип1урайи. Гъач1ин шул. Ухъу ухди гъудужвну марччар ккитархъа. ГъапДишвар гъабхъи. Хъухърумарин сес ут1убчву. Марччаригъ жанавар гъябхъу.

90-пи илч1ихуб. Шигърин къат1 кибик1ай. Учву ишарйир дюзди дивнуш, ахтармиш аплинай.

Гъайгъусузар улдудугри ихъ рякълан:
КӀулиъ тӀауз гъаГраза кӀаж ярхлаан
Ватандашар гъягъюрадар йиз кӀваълан,
КӀваз ккунибси кефнаъ а йип дустариз.

ЮкӀв адруриз дюн'я, уьмур ву фана
Нянат алди дукӀну ккундар саб вахтна.
Багъри Ватан уьбхру касдин вахт дуфна,
Азадвалин женгнаъ а йип дустариз.

Читин вахтна игитур аьжуз даршул,
Бахтлу хьпу илтӀибкӀур дугъан кӀул.
Саб дарш саб йигъ мургужвуваз къисмат шул,
Зурба гъациб кефнаъ а йип дустариз.

(ЕМ.)

91-пи илчГихуб. Предложенйир урхай. *Ва, ра, хъа, амма* союзари наан саб жинснан членар ва наан аьдатнан предложенйир чиб-чпик китӀраш, йипай.

1. Абйир-бабар ва урхурайидар мектебдин зализ уч гъаши. Директори собрание ачмиш гъаӀу, ва вари ккебехъну деу. 2. Хябяхъ дубхънашра, чӀат акуди ими. Йигънура, йишвнура пограничникаари ихъ сяргъатар мюгъкамди уьрхюра. 3. Йиз рякъ жикъиб, хъа гъагъиб гъабхънийи. Мурсал чӀатна удучӀвна, хъа Мурад хулаъ ими. 4. Дашдемирин аба къабир, амма сагъур вуйи. 5. Гъавйир амсиди ву, амма мархъ убгъурадар.

92-пи илчГихуб. Предложенйир кидикӀай ва лазим вуйи ишарйир дивай. Къюб предложение членариз жара апӀинай.

1. Кючйириъ каскъан имдаи гъаз гъапиш мучлу дубхънайи. 2. Яркур гъадмукъан гъалинуб вуйики жил'ина ригъдин нураркъан хъуркъдаи. 3. Мурад халуииз бипДидарихъ хъергуз ккун гъабши хъа дураp рякъру йишвариъра имдарди гъудургу (*Къ.!**) 4. Хъадан вахт ву вари игниъ а ялгъуз Ханум ляхниъ адар. 5. Люкъру гагъ хлинцар гъатГарццуйи гагъ диди чан к1ул гъарзлан исина эбхуйи (*АЖ.*) 6. Узу лап ужуди гъахъунза хъа учву фици гъахъунча? 7. Хъютли хиф гъванариина ипну хъа къяркъри думу жил'ина абхъайиз дибисну ярквраз гъит1ибхну. (*Къ. М.*) 8. Хябяхъ шулу амма Паша уъл иплузкъан хулаз гъюрдар. (*М. Ш.*)

93-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи аьдатнан предложенйир ктикъдариз илт1ик1ай ва лазим вуйи ишарйир диври, дураp ичв тетрадарихъ дик1ай.

I. *Ва* союз кади: 1. Мик1лу сес агЛурайи. Гъюл т1убччвурайи. 2. Кючейиан сес гъабши. Баб унч1вихъна гъушу. 3. Къавлари мукъам ккебгъу. Жамрар рякъюъ уч1ву.

II. *Хъа* союз кади: 1. Узуз тарих ккундузуз. Аьрифдиз литература ккунду. 2. Трактористари трактор хъап1райи. Тумчийи тум алабхъурайи.

III. *Амма* союз кади: 1. Чиг кивнайи. Жилар къяши духънадаи. 2. Шубуд йигъан гъушча. Чюл ккудубкГурадаи. 3. Сулейман хюрчаз гъушу. Хюрч гъабхъдар.

§ 22. Диш улхуб ва дидиъ дивру ишарйир

Сар касди гъапи гафар тмуноури гъич саб жюре дигиш'вал адарди тувбаз диш улхуб клуру. Месела: *Аълисултну баярихъан гъерху: «Ичв электростанция наанси а?»*

Диш улхуб кавычкиириз гъадабгъуру ва ахью гъярфниинди ккебгъну биклуру. Авторин гафар улихъ гъюрайиган, дурарин къяляхъ къюб точка дивру. Месела: *Колхоздин председатели гъерху: «Вари рази вуйин?»*

Диш улхбан къяляхъ авторин гафар гъюруган, дурар гъарган бици гъярфниинди ккергъну дикГуру.

Табшуругъ. Предложенйир урхай ва суалариз жаваб тувай.

1. Узу бабаз гъар йигъан клуиза: «Жан баб, гъач ярквраз гъягъюдахъ!»

2. «Гъучагъ вува, ах аплувал хъавухъ, удукъувалра шулвухъ», - клури, бабу йиз тяриф аплуйи.

1. Узу бабаз гъар йигъан, жан баб, гъач ярквраз гъягъюдахъ, клури шуйза.

2. Бабу, йиз гъучагъ вува, ах аплувал хъавухъ, удукъувалра шулвухъ клури, тяриф аплури шуйи.

1. Жара дап1найидар шлин гафар ву?
2. Фуну предложенйириъ думу гафар дигиш дарап1ди ва фуну предложенйириъ дигиш дап1ну тувна?

3. Балин ва бабан гафар ухъухъна рукъуз кюмек аплурайи гафар фундар ву?

Авторин гафар

Диш улхуб

1. Аьлисултну баяри-
хъан гьерху:

«Ичв электростанция
наанси а?»

2. Аьхирра баярин
багахънаси душну дугъу
(Шингъру) гьерху:

«Мукъан ужуди
инсанарин юкIвар шад
аплурайи игитар фужар
ву?»

94-пи илчIхуб. Сесниинди диш улхуб жара аплури,
предложенйир урхай. Диш улхуб жара апIбан бадали
дивнайи ишарйир улупай.

1. Девриш дугъахъди улхуз хъюгъю: «Уву гъапIрава,
бицIир, йиз аьрабайиз рьякъ тувуз ккадарива?»

2. БитI гъябкъюбси чиркквари гъарйир гъаплу:
«Кюмек апIинай, кюмек апIинай!»

3. «Узу ич хул аз хъади гъарах!» - тIалаб гъаплу бали.

4. «Узу гъязур вуза», - гъапну девришди.

5. «Узу зазаригъ вердиш вуза, - гъапну
ГъютIрахъми. - Инжиквал адарзуз».

Табшуругъ. Зиихъ тувнайи предложенйирин
схемйир дюзмиш апIинай. Диш вуйи улхуб кавычкйириз
гъадабгъай, лазим вуйи ишарйир дивай. Авторин гафар
лепе цIарниинди, диш улхуб диш цIарниинди улупай.

95-пи илчIхуб. Предложенйир урхай, хъасин кидикIай.
Диш улхуб, нДарар ккадатну, жара апIинай.

1. «Хил алдабгъ, бабкан дубхъну йисра дариз», -
кIуру ччилу. 2. «Дийигъай, чвйир, дийигъай!» - чIигъ
анлуру маймни. 3. «Гъавум, узу мюгътал вуза: уву
58

хьадну гъилихнийва?» - к1уру дидиз зимзру. 4. «Агъ, уву, уьж! Агъ, язид!» - мушв'ин къасабри Мурадлиз тягънийир йивуру. 5. Дугъу, гъагъиди за духъну, гъапи: «Узухыга Мусакайиз дих *ап1унай*». (С.Аъ.) 6. «Учу ляхнихъан хътакуз ккадарча», - гъапи баяри. (М.Ш.)

К1ваин уьбхяй

1. Диш улхуб хабар тувбан предложение вуди гъабшиш, дидин къяляхъ запятайна тире дивру («...», — ...).

2. Эгер диш улхуб гъерхбан вая дих ап1бан предложение вуди гъабшиш, дидин къяляхъ дуфну ккуни ишарана тире дивру. («...!-...») («...? - ...»).

96-пи илч1ихуб. Предложенйир кидиклай. Лазим вуйи ишарйир диври, диш улхуб авторин гафарихъан жара ап1инай.

1. Мялимди гъерху Хулаз фициб табшуругъ тувна, баяр.

2. Сабири жаваб туву Хулаз миржибпи параграф ва хьуцДурна юкъубпи илч1ихуб тувна.

3. Узуз даре пуз ккундузуз гъапи урхурайири сирайихъан за шули.

4. Юлдшар, архаин йихъай! Хил за дап1ну гъапи Сулейманди.

5. Къарнийир т1ирхура шад гъаши бипДир.

6. Уву наънан вува, юлдаш гъерху председатели жигъилихъан.

97-пи илчлхуб. Исихъ тувнайи предложенйир, авторин гафар хъаъри, диш улхбаз илтлкллай.

Чешне: *Мирзагъа ужур ученик ву. «Мирзагъа ужур ученик ву», - гъапи мектебдин директори.*

1. Гъулан малар сивиз хъаъна. 2. Мектебдин бистниъ урхурайидари гизаф зегъмет зигура. 3. Ярхлаъ акв мялум шула. 4. Селимат гъулан мектебдин юкъубпи классдиъ урхура. 5. Дугъан ччвур Бейдуллагъ ву. 6. Сунайи сабпи сортнан халачи гъубхну. 7. Тукандиз тетрадар гъахну. 8. Русланди вичар адатлур. 9. Дарсарийъ учу урхури, биклур и шулча.

1. Диш улхуб фтиз клуру?
2. Биклруган диш улхуб фици жара алуру?
3. Авторин гафар фундариз клуру?
4. Авторин гафар диш вуйи улхбан улихъ хъайиган ва къяляхъ хъайиган дивру ишарйириккан кидибтай.

§ 23. Диалог ва дидиъ тире

Къюрин ва къюрилан артухъ инсанарин улхбаз диалог клуру. Диалог дюзмиш шулайи суаларизна жавабариз репликйир кГуру.

Биклбаъ сюгъбатнаъ иштирак шулайи гъарсарин улхуб ахъю гъарфниинди ва цийи цларнаан, улихъ тире дивну, ккебгъру.

Месела: *Сад йигъан гъуланжакъв ярквраз тлбхури шулу. Рякъди гъягъюрайи нежбри дидхъан гъерхру: - Я жакъв, ягъур ибшири, наана гъябгъюрава?*

- Ярквраз гъябгъюраза, халу, - жаваб туеру жакъвли.

- Ярквраз гъанлуз гъябгъюрава, жакъв?

- Тулариз гъябгъюраза, нежбер халу.

- Тулар гъаз вуяв?

- Хал anлуз, вуйиз.

- Хал danlпу гъаз вуяв?

- Швушв хуз, хал ккебгъуз.

(Халкъ.)

98 -пи илчлхуб. Лазим вуйиси препинанияйин ишарйир диври, текст биклай.

Бална Гъябал клуру кюр дуст Дербент шагъриз гъягъюз рякъюъ учлвну. Саб къадар рякъ гъягъбалан къяляхъ мурари сари-сарихъан гъерхру. Ухъу гъягъюрахаъ. Хъа душаваъ улхру члал ихъуб дар - тюрк члал ву. Ухъуз думу члал аьгъяйинхъа.

Щибди аьгъязуз клуру санури.

Гъаган улхаган клуру тмуноури.

Мен мен мен клуру Гъябали

Мен фу клуру гаф ву

«Мен» узу клуру гаф ву клур.

Дициб бипди члал узузра аьгъязуз клуру тмуну юлдши.

Гъаган увуз фу аьгъяш улупа.

Узуз «Кеф уьчюн» клуру гаф аьгъязуз.

«Кеф уьчюн» узузра аьгъдаринхъа. Думу лап ихъ члал вуки.

Дар думу тюрк члал ву. Ич гъуншдикан гъебхъунзуз.

99-пи илч1ихуб. Яв гъвалахъ партайихъ деънаирихъди диалог дюзмиш апТин ва бик1.

Вари ккудушдар текрар ап1баз вуйи илч1ихбар

100-пи илч1ихуб. Аьхириъ лазим вуйи ишарйир диври, текст кибикГай. КГулин ва кьубпи дережаин членариккан ц1арар ккадатай.

Гъясан ч1атна удуч1ву. Ригъ али йигъ вуйи. Гъулан кючйириъ фужк1а рьякьюрадаи. Мани дубхънайи марччар гьарарикк сикинди дахънайи. Дурарин багахъ к1арарра хъайи. Амма дурар кми-кмиди саб дупну гьудужвну, рижвар за дап1ну, минди-тинди жаргъуз хьюгьюйи.

Гъясназра мани гъабши. Дугъаз чан юлдшар къастанси чахъан гьергнайиси рьякьюрайи.

(Ш. Къ.)

101-пи илч1ихуб. Шиклиз дикъатниинди лигай. Учвуз фу рьякьюраш, кидибтай. Хулаъ «Ярквраъ экскурсия» ччвур али ихтилат бик1ай.

102-пи илч1ихуб. Ихтилат урхай. Предложенйириз характеристика тувай. (Думу аьдатнануб, даршиш кпикьуб вуйин; хабар тувбануб, гьерхбануб вая дих ап1бануб вуйин; ккат1абццуб дарш ккат1ат1абццуб вуйин?) Диш улхуб аш, улупай.

ПЮСТАХАНУМДИН ИГИТВАЛ

Мидкан учуз азербайжан риш Пюстаханум Мамедовайи Артекдиъ ихтилат гьап1нийи.

Саб ражну майдандиз яд кас адахьу. Дугьу наан-вуш чан палтар гьяч1яргьнийи. «Рякьру гьялариан, зазаригьян гьюдуч1вну», - фикир гьап1у Пюстаханумди. Хьасин дикъатниинди гьилигу ва гьавриъ гьаши: яд, лап яд ад ми дуфна. Яд кас шуран багахьна гьафи ва рубна мурсул хьадарин увухь к1ури, гьерху, Пюстаханумди гьамус хурза к1ури жаваб туву ва хулаз гьажаргьу. Хулаъ ахью абана ахью бабт1ан адайи. Гьигьлан духьнайи шуру гьапи: «Ккудубк1, аба, заставайиина гьяракат ап1ин! Майдандиина яд кас дуфна. Узу думу дерккурза». Пюстаханумдин мухриин «Гьюкуматдин сяргьятар уьрхбаъ тафавутлу хьпаз» к1уру медаль ал.

Читингафар: *Артеке, застава, сяргьят, яд кас.*

103-пи илч1ихуб. Гьаму ккат1ат1арццу предложенйир, дополненйир, определенйир ва обстоятельствойир гьяьри, ккат1арццай.

Ахсрар ккивра. Малар адаура. Ху хьебгра. Гьюр

гъебгра. Ккуккум рабхура. Луф тибхура. Хялар дуфна.
Йиф убгъура. Москва улхура.

Урхурайидарин аьгъювалар ахтармиш ап1бан бадали суалар

1. Предложение фтиз к1уру? Дидин аьхириь фицдар ишарйир дивру?
2. Хабар тувбан предложение фицибдиз к1уру?
3. Дих ап1бан предложение фицибдиз к1уру?
4. Гьерхбан предложение фицибдиз к1уру?
5. Подлежащее фтиз к1уру? Диш дополнение фтиз к1уру?
6. Сказуемое фтиз к1уру?
7. Фицдар членариз к1улиндар ва фицдариз кьюбпи дережайиндар к1уру?
8. Определение фтиз к1уру?
9. Дополнение фтиз к1уру?
10. Обстоятельство фтиз к1уру?
11. Ккат1арццу предложенйир фицдариз ва ккат1ат1арццдар фицдариз к1уру?
12. Кпикьу предложение фицибдиз к1уру? Дидик кайи аьдатнан предложенйир чиб-чпик фици кит1ру?
13. Диш улхуб фтиз к1уру? Диш улхбаь фицдар ишарйир дивру?
14. Аьдатнан предложение фицибдиз к1уру?
15. Саб жинснан членар кайи предложенйир фицдариз к1уру?
16. Обращение фтиз к1уру? Дидиь фицдар ишарйир дивру?
17. Диалог фтиз к1уру? Дидиь фицдар ишарйир дивру?

ФОНЕТИКА, ГРАФИКА ВА ОРФОГРАФИЯ

§ 24. Ккергъбан классариъ сесерин
ва гъярфарин гъякънаан аьгъю гъаплдар
текрар аплуб

104-пи илчлхуб. Р. Гъямзатовдин «Бабан члал» клуру
шиир дикъатниинди урхай. Жара сушествительныйир
гъядягъюри, кидиклай. Гъар гафнаъ швнуб сес аш йипай,
ва дурариин ударение дивай.

Бабкан гъахъунзу узу тик дагълариъ,
Душваъ гъяр'ан зарбди жабгъурайи нир.
Йиз къяб'ин бабу, ипну чан клул мухриъ,
Авар чГалниинди кГуйзуз мяълийир.

КІваинра илмишул, мумкин ву, дугъан,
Узу йиз уларлан нивгъар рузури,
«Дада» клуру гаф вуди сифте вартлан
Гъапи йигъ гъахи авар члалниинди.

Адашди ктитури шуйзуз махъвар,
Дицдар сарун сариканра гъерхъундарзуз.
Даршул дицдар уччвудар, сюгъюрлудар -
Дурар бабан члалниинди ктитуйзуз.

БипДиган узуз мяълийир ва махъвар
Клури гъаши йиз бабан члал ккундузуз.
Амма, варидарикан даплну дустар,
Ярхла йишвар жара члалну улупзуз.

Му ч1алну узуз йиз ватан улупну,
Думу таниш дару йишв айиб дар гьич.
Ва узу, дагълуйин бали, лап к1ваан
К1ураза: гьадмура ву йиз ч1ал бабан.

105-пи илчГихуб. Гафар ерхъури урхай.

Хал, кал, мал, лал, зал, шал, ч1вал, цал, гал.

Гьаму гафарин варидин мяна сабсиб вуйинхъа?

Гафар ичв тетрадариз кидик1руган, дурарин мяна дигиш ап1урайи гьярфариккан ц1арар ккадатай.

106-пи илч1ихуб. 1. Исихъ тувнайи гафар урхай. Гьарсаб гафназ ц1ийи мяна туврайи ачухъ сеснан гьярфар улупай.

Хал, хил, хюл, хул; гал, гил, Гюл; фал, фил; к1арар, к1ирар, к1урар; халар, хилар, хюлар, хялар, хулар.

2. Учвур, гьидирчнайи гьярфар гьяъри, исихъ тувнайи гафарикан нДийи мянайин гафар дюзмиш ап1инай ва гьяу гьярфариккан щарар ккадатай.

К1...р, к1...р, к1...р; н...р, н...р, н...р; Хали..., Хали..., Хали...; ш...р, ш...р, ш...р.

107-пи илч1ихуб. Предложенйир кидик1ай. Жара дап1найи гафарин мяна дигиш ап1урайи ачухъ сеснан гьярфариккан саб ц1ар, ачухъ дару сеснан гьярфариккан кьуб ц1ар ккадатай.

1. Халид ва Халил лап улдукьу дустар вуйи.
2. Халилиз Хамиса, хъа Халидриз Халиса к1уру ч1ир айи.
3. Эгер у вуз яв палат марцциди гьубзну ккундуш,

ляхнихъ хъайи вахтна халат алабхъ. 4. Варта хара чанга гьадабгъну базариз гъягъюрайи. 5. Сертларна ЗертГлар гъунши гъулар вуйи. 6. Сертларин саб пай Сегълик клуру гъулаз удучлвну гъушнушра, саб къадар хизанар душваъ хъана ими. 7. Амма ЗертГлар вари Огни шагъриз кюч гъахъну. 8. Жавад ухдитГан, жасад зяиф дубхъну, ахъниъ ахъна. 9. Айбикайи, хялар къабул апбан бадали, хулар гъязур апГурайи.

§ 25. Фонетикайин гъякънаан уьмуми мялумат

Чалнан сесерикан улхру илимдиз **фонетика** клуру.

Чалнан сесер улхбан гьендемарин кюмекниинди арайиз гъюру.

Улхбан гьендемар - гъурдлар, къаркъар, дюд, ушвнин ва хъюхъярин бушлугъар, мелз, спар ва квантлар ву.

Улхбан гьендемар

1. Дюд.
2. Калхан.
3. Ушвнин бушлугъ.
4. Квантлар.
5. Сил-бар.
6. Мелзнан клак.
8. Мелз-нан къаб.
9. Ушвнин гъваан клак.
10. Ушвнин гюдли гъваъ.
11. Ушвнин ижми гъваъ.
12. Хъюхъянин бушлугъ.

Гьарсариз аьгъяди ккунду: улхруган гьава гьурдлариан члатинди адапурхьа. Думу кьаркьриьди дюдний убчлвру. Дюдний сес арайиз хуру назук пердйир (гажар) а, дуларик члатинди удубчлвурайи гьава кубкган, дулар гукни шулу ва сесер арайиз гьюру.

Члалнан сесер арайиз гьюбаь мелзнан, клвантарин ва силбарин вазифа лапра ахьюб ву.

Табшуругь.

1. Клантар улчлюкьну ча, май, хил, халу, саб гафар пуз чалишмиш йихьай. Гьабхьнийин учвхан?

2. Гьамус гьадму гафар мелзнан ва силбарин иштираквал адарди йипай. Пуз шули айин?

3. **Нур, маь, гьяг** - клуру гафар хьюхьнин ппулар дучлюркьну пуз чалишмиш йихьай. Учву фу гьисс гьапГунчва?

108- пи илчлхуб. Гьаму гафар сес хьади урхай. Гьарсаб гафнак кайи улхбан сесер швнуб вуш, йипай. Дулар фицдар гьендемарин кюмекниинди арайиз гьюра?

Нагьма, Члвурдаф, селлер, илим, ургь'ар, Мажвгул, сиф, бай, Эмна, кьамкь, жакьв, швеь, зав.

Сесер арайиз хурайи пердйир дизигну клурайи вахтна, дулар зарбди гукни шулу ва сес зил шулу (зурна, далдабу, ваз), хьа пердйир буш гьаплу вахтна дуларин гукнишин зяиф шулу ва сес лал шулу. (Шаф, пул, Цалак).

109- пи илчІхуб. Исихъ тувнайи тІалабар урхай. Дурар тамам апІуб гъаз чарасуз вуш, фикир тувай.

1. Гъялак дарди улхай ва урхай.

2. Гафар кІруган, гъарсаб гаф ва гафарик кайи гъарсаб сес дабтГну йипай. Гафар хътІюкьюри вердиш махъанай.

3. Гафарин арайиъ лазим гъюру йишвариин энгел хъуз дубгъай.

4. Сесерикан гафар дюзмиш апІруган, сеснан нугъатариз фикир тувай. Диди хъпехъурайир гафнан мянайин гъавриъ хъуз кюмек дапІну ккунду.

5. Ударение ва логикайин ударение дюзди дивуз кІваълан магъапІанай. ЧІалнаъ дурарин эгъемиятра ахъюб ву.

110-пи илчГихуб. П. Ершовдин «Гъузгъун дайча» махъвраан гъадабгънайи гъаму къатІ адахъну урхай. Урхруган, учву зиихъ тувнайи тІалабар тамам апІурат, фикриз гъадабгъай.

...Йишв гъафи. ГъудубчІву ваз...

ХутГлиъ гъилицу Иван,

Вари уьбхюри уликк.

Хъасин деу саб гъарикк

Уълиз йивури къапДар,

Гъисаб апІури хядар...

Сабпну гъацГкъялаъ йишван

«Гъи-гъи!» Гъарабгу гъайван...

Дишла гъедергу Иван,

ХутГпиз гъилигу хилккан -

Чардиъ йифси лизи хвар,

Эрхну гъзилин кушар,
Либцура, фурсар кади,
Чар члабкѹри ликари
«Эгье-гъей, угъри, яваш,
Аьхир улупва яв маш...
Аьлхъюри айна уч'ин?
Элеарза яв къял'ин, -
Кѹри гъушнийи Иван
Ихтиятди чардигъян
Ва, рижв дибисну гъяйвнин,
Улурсу дидин къял'ин,
Деу, хилиъ бисну рижв,
Къяляхъинди улихъишв.

§ 26. Ачухъ ва ачухъ дару сесер арайиз гъюб

Табшуругъ I. Гафар урхай. Дурарин мяна дигиш шулайивал фит'ан ву?

1. Нар, нир, нур.
2. Камал, камах, дамах, чамах.
3. Гъван, гъян, гъюн.
4. Гъул, гъуш, гъун, гъуз.
5. Зав, заз, зах, загъ.

II. Гъаму гафар тетрадариз кидикѹну, ачухъ сеснан гъярфариккан саб цлар, ачухъ дару сеснан гъярфариккан къюб цлар ккадатай.

III. Исихъ тувнайи гъярфарикан сабан ачухъ сеснандар, хъа ачухъ дару сеснандар йипай: гъ, б, а, у, с, аь, т, уь, з, ы, хъ, л, и, ч.

Фуну сесер ушвниан адаъруган гъава члатинди ачухъди удубчлвур, фуну сесер адаъруган, мелзнан, силбарин, квантарин терефнаан манигъвал арайиз гъюру?

Чиб арайиз гъюбаъ ачухъ сесер ачухъ дару сесерихъан фитинди жара шулаш, йипай.

Ачухъ сесер арайиз гъюруган, яна ушвниан адаъруган, улхбан гъендемарин терефнаан саб жүрейин манигъвал арайиз гъюрдар. Дурар марцци дихнакан арайиз дуфнайидар ву (а, у, уь, аь, о ва ж.).

111-пи илчлхуб. Макъала, гъидирчнайи ачухъ сеснан гъярфар гъяъри, кибиклай. Дидин мянайиз фикир тувай.

Бицлир...хъан адмийирин к...мек дарди улхуз аьгъю апл...з шулинхъа?

Ваъ, думу саб в...хтнара удукъру л...хин дар.

Ил...мдиз бицлидар члурдин гъ...йванатари: жан...врари, гъафл...нари, маймн...ри, шве...ри, ва гъятта марччл...ра д...рхну аьгъя. Ва думу адм...йир - гъ...йванатари инсан...рин члални...ди ваъ, хъа учв гъ...рхю гъайван...тдин чл...лнинди улхури гъахъну: ж...наварси рабг...ри, маймниси члв...тлар аплур, м...рччси рябх...ри. Ахю зегъметниндитлан хъ...син дур...риз адмиси улхуз ул...пуз шули гъабхъ...идар.

Димели адми бабк...н шлуг...нтлан улхуз шлур вуди хъиршдар. Думу удукъ...вал адмий...рин гъяр йигъ...ндин квантан вуйи кюм...книнди арайиз гъюру.

112-пи илчлхуб. Учвуз аьгью Дагъустандин шагърарин ччвурар диклай ва ачухъ сеснан гъярфариккан цларар ккадатай.

113-пи илчлхуб. Ачухъ сеснан гъярфариинди ккергърайи гафар фундар вуш, йипай.

Гъуштлил, Ярагъ, Вечрикк, Рубас, Афна, сяаьт, аьраба, кашу, Айханум, Мягъямад, Урзигъ, Шефи, Ибрагъим, Абумуслим, Хив, ахсрар, Яряли, Зюгъре, арх, У луз.

114-пи илчлхуб. Сифте урус члалнаъ ишлетмиш аплур, табасаран члалнаъ ишлетмиш дараплру, хъа табасаран члалнаъ ишлетмиш аплур, урус члалнаъ ишлетмиш дараплру ачухъ сесер кайи гафар гъядягъюри, кьуб дуньди диклай.

Ризван мектебдиъ «отлично» кьиматариз урхру ученик вуйи. Уьсманра дугъан кьяляхъ гъуздайи. Ризванди фотокружокдиъ гъязур гъаплу шиклар Аьдил мялимдиз гизаф къабул гъахъниии ва думу шикларин выставка мектебдиъ ачмиш агЛуб тек лиф дивнийи. Выходной йигъан Уьмарна Аьйнара мурариз кюемкназ гъафнийи ва шиклар керхру йишв гъязур гъагЛнийи.

Урхурайидариз шикларик варитлан «Ич мектебдиъ ёлка» ва «Аьраба ва машин» клур шиклар къабул гъахъниии. Сяаьт сабдиъ выставка гъязур агЛурайидарин багахъна мектебдин директорра адахъу. Дюз гъапиш, баяриз му чпин сирикан саризра аьгъяди ккундайи, амма гъаплдивахъа, директорихъан жин аплуз шлуб фуклара ад ар.

Ачухъ дару сесер улхбан гьендемарин теревнаан саб фициб-вуш манигъвал ади арайиз гъюру (б, в, д, т, з, ш, с ва ж).

Гъаци хъпаз дилигну садар ачухъ дару сесер дихнаканна фишфишнакан арайиз гъюру (б, в, ж, з, хъ, къ ва гъ. ж.); тмундар марцци фишфишнакан арайиз гъюру (п, ф, с, ч, к1, гъ ва гъ. ж.).

115-пи илч1ихуб. Шубуб-юкьуб ражну д-т, г-к, в-ф, гъ-гъ, хъ-хъ, ж-ш сесер ачухъди адахъну йипай. Дурар улхбан фуну гьендемарин кюмекниинди арайиз гъюраш, йипай.

116-пи илч1ихуб. Гъаму шиклиз ва табиаътдин гъялариз лигури «Гъизилин чвул» к1уру хулан сочинение бик1ай.

117-пи илч1ихуб. Шиир адахъну урхай. Жара дап1найи гафарик швнуб ачухъ ва швнуб ачухъ дару сесер каш, йипай.

К1вз гъапиза: «Сабур аплин, йиз аьзиз,
Гьялак мабхъан, шулва хабарсуз бизар.
Ухшар вуди **къефсиъ** абхъу тек ничхриз
Ебгурава мухриъ йивури **хлинцар**.

Гъапну **юк1ву** узуз сабпну пашманди:
«Азад аплин шулуш **ижми** къефсиан.
Белки, айклан гъи дюн'яйиъ гьудрубк1ди
Ялав анжагъ утлубччурай йиз айтлан.

Инсанарин арайиъ **ерц1уз** мирккар,
Белки, уьмриз цибтлан ккунди имдайклан,
Белки, ккунди айклан узкан саб удар,
Деебт узу, гьит гьадмукъан хьуз узкан...

(П. А.)

118-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи предложенйир учвхъан шлубкъан чкиди урхури, швнуб ражну дюзди пуз удукьуруш, фикир тувай.

1. Дярч1вгъярин гьюлягъ лизи рижв хъайи і1лару лич1.
2. Мухан хюйин хьуб хинк1.
3. Хумаъ хьуб хук1у.
4. Халгъарин гьулаъ хьур кавха.

Сарун ихъ халкъдин фицдар чки-чкиди к1уру келимйир аьгъячвуз?

§ 27. Сесер ва гъярфар

119-пи илч1ихуб. Тувнайи гафар сифте ачухъди адахъну

урхай, хъа тетрадариз кидиклай. Ухъуз рякьюрайи гафар фиткан арайиз дуфна?

балугъчи	силисчи	Суварат
габан	фягъла	астакан
аьмлюхъ	жюнерг	бегъли
халкъ	муштулугъ	аьраба
уьлке	шагъид	уьрдег
орден	Дербент	Шагъзада

Улхруган гафар арайиз хурайи сесер бик1баъ гъярфариинди улупурхъа. Гъаци вуйиган, сесер ушвниан адаурхъа ва ихъ ибариз ерхъуру. Гъярфар дик1урхъа ва дурар ухъуз рякьюрхъуз.

Амма, къайд ап1уб лазим вуки, гъарвахтна ухъу фици улхураш, гъаци бик1урира шулдархъа. **Месела:** *урхуб, рахуб бирхубстар* гафар дигиш ап1руган аьхириъ айи -«б» «п»-си урхурхъа, (*урхпу, рахпу, бирхпу*), амма бик1руган «б»-йиинди бик1уру.

120-пи илч1ихуб. Предложенйириъ жара дап1найи гафар кидиклай. Дурар саб формайиан жара формайиз илт1ик1руган, фицдар дигиш'валар гъахънуш, йипай.

1. Келемдин штилар ухдит1ан кудуч1вну, амма памадрин штилар ктуч1вуз кьан апиура. 2. Йиз муре л ар явдарт1ан лизидар вуйи. **Лизистар** гъюдюхнийиш, явдарра уччу рангнандар шуйи. 3. Сивинкюлин гъарар **чиб-чпихъди** гъюжатнаъ айиси рякьюйи. Клаж алдабхъру вахт ухдит1ан дуфнашра, дурари мегъел дучурхнайи гъатхустар клажар уьрхюрайи. 4. Ярхла

Оренбург чюллериъ, ригъ **бисбаз** лигбан бадали, йишв тешки л гъап1нийи. 5. Палтар **дирхбу** бабан тГубарикан урхъар кадахъна, хъа ухъуз дугъан къадри адархъуз. 6. Яв вари фикир урхбаз сарф ап1ин, аъзиз хтул!

Ихъ ч1алнаъ къюб сеснан йишв'ин саб гъярф (з, ж, з, уь) ва саб сеснан йишв'ин къюб гъярф ишлетмиш ап1барра алахъуру (*аь-я, уь-ю*).

Месела: 1. *гаргар* (рабхру) - *гаргар* (мягъсул)
жилар (инсанар) - *жилар* (мулкар)
сив (хифран) - *сив* (дагъ)
зимз (гъяшарат) - *зимз* (йимишдин гъар)

2. *Уълке, уърдег, амма Уьсман, уьмур*
вая аъраба мярхяр; уьрушин гъюб.

121-пи илч1ихуб. Предложениир кидик1ай. Жара дап1найи гафариъ айи я, ю гъярфари фишдар сесерин йишв бисураш, улупай.

1. **Аюбризна Саядриз** гагайи сат1ланди **мярхяр** гъадагънийи. 2. **Юнус, юркагаъ дюбгъну, ярквраан** гак1влар хъадарди къяляхъ гъафну. 3. Адмийири **гюор** **ягъурсузуб** вуди гысаб ап1уру. 4. **Асият** хала Ягъ'я халуийн хпир ву. 5. **Хябяхъ** шули туристар **Ая-Махи** к1уру гъулаз ктахъу. 6. Табасарандиъ **яркур** адру йишвар тек-бирра **рякъюб** мумкин дар.

122-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи гафар гъяъри, предложениир дюзмиш ап1найи ва ичв тетрадаридиъ дик1ай.

Кьуб сеснан йишв'ин ишлетмиш аплурайи ачухъ сеснан гьярфариккан дДарар ккадатай.

Ягъдигъ, Юргъа, Марият, уюгъ, Гюллер, яшар, аъзият, Минаят, уьмур, заз.

Зиихъ тувнайи мисалариан рябкьюраийганси, гьярубди кьуб сеснан йишв бисурайи гьярфар ухьузра ахьуз. Дурар *я* (*й + я*), *ю* (*й + у*), *е* (*й + э*) ва урус чГалнаан дуфнайи *ё* (*й + о*).

Месела: *ягьурлу* (*йагьурлу*), *юргъа* (*йургъа*), *ергуб* (*йэргуб*), *щётка* (*щиотка*) вая *ёлка* (*полка*).

Къайд. Чак кьуб сес кайи ё гьярф ухьу анжагъ урус чГалнаан гьадагънайи гафариьтлан ишлетмиш апдархъа.

Кьуб сес кайи *е*, *ё*, *я*, *ю* гьярфар чпин асул мянайин йишв'ин диклуруган, гафнан клулиъ ва ачухъ сеснан гьярфнан къяляхъ ишлетмиш апиру.

Месела: *ягълухъ*, *юрт*, *баяр*, *Европа*, *ери*, *ёлка*.

Ухьуз саб сес кьуб гьярфниинди улупбан дюшюшарра гизаф ахьуз. Саб сеснан йишв'ин кьуб гьярф гизафси гафарин мяна дигиш апируган, ишлетмиш апиру.

Месела: *чил-чил*, *марц* — *марци*, *пул-пул* ва гь. ж.

123-пи илчикуб. Шиир к'ваьланди аьгью аплинай. Думу фикриан тетрад ариъ диклай ва саб сеснан йишв'ин ишлетмиш аплурайи кьуб гьярфнаккан цларар ккадатай.

Юлдшар, гьаму аьжаб зурба
Мисибатнан кьюрд гьабхьнуки.

Ццийин йифар айи турба
Кьюб клура бушуб гъабхънуки...

Хъяркъну вари айи рягънар,
Миркк духъну лицурай рякъяр.
Эбелцнин улихъ хъайи йигъар
Хъана ижмидар гъахънуки.

Эй, Сулейман, гъарай маплан.
Герек дар, гъудужв гъамускъан.
Адауз даршлу ракнар'ан
Му гъюнар ккуру гъахънуки.

(С. С.)

§ 28. Ачухъ сесер. Гъалин ва назук ачухъ сесер

124-пи илчлхуб. I. Члалнан сесер фици арайиз гъюрайидар вуш, клваин аплинай.

П. *Гъяжибугъда, эвел, художник, агнт Икъа, выставка* клуру гафарик кайи ачухъ сесер йипай.

Ухъу улихъна къайд гъагЛганси, улхбан гъендемарин терефнаан саб жюре манигъ'вал адарди арайиз гъюрайи сесериз ачухъ сесер клуру.

Табасаран члалнаъ 9 ачухъ сес а (а, аь, и, ы, у, уь, о, э). Уь-йи кьюб жюре сес тувру: *уълке, уьмур* ва гъ. ж.

Биклбаъ дурап 12 гъярфниинди улупуру: (а, аь, и, ы, у, уь, о, э, е, в, то, я)

125-пи илч1ихуб. Шиир сабан фагьумлуди урхай, хъасин кибиГай. Ачухъ сеснан гьярфариккан цларар ккадатай.

Гъач к1уразуз
Йиз байвахтнан уълкейи,
Душваъ гьарган
Албагну а ук1на чиг.

Нирин къялаъ
Вазлин гъизил лемчейиъ
Убусуз ккунди
Хъилибцура арсран чич1.

Сюгьрин мяъли,
Гъюдру ккебгъу гюнейиъ,
Гагъму, гагъгму
Дагъди аплура текрар,

Ягъли гьарзлан
Урсра мич1ли дюгънейиъ
Чвулин сабпи
Уф кубк1ну гьургу клажар...

(Ш. Къ.)

Фуну ачухъ сеснан гьярфари къюб сеснан йишв бисураш, йипай.

Хъана текрар аплурахъа: Урус ч1алнаъси их ч1алнаъра *е, ё, ю, я* гьярфари къюб сеснан йишв бисура (*якъ-йакъ, Юзбег-Йузбег, екв- йэк1в, ёлка-полка*).

Я, ю гьярфар сарун фицдар дюшюшариъ ишлетмиш аплурун, к1ваин аплинай.

126- пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи гафариъ кью-кьюб сеснан йишв'ин ишлетмиш дап1найи назук ачухъ сесерин гьярфариккан - саб, гъалин ачухъ сесерин гьярфариккан кьюб ц1ар ккадатай.

маяк	юргъа	Эсед
буюр	къяб	Жюм'э
щётка	ергюх	ёлка
гьяясуз	Юлчибег	Азия

Ачухъ сесер гъалиндариз ва назукдариз жара шула. Гъалин ачухъ сесер ушвниан адаъруган, мелзнан къаб цГибди за ва къяляхъинди шулу (*ы, у, о, а*).

Назук ачухъ сесер ушвниан адаъруган, мелзнан к1ак1 циб за ва улихъинди шулу (*и, э, к1вант1арин уь, кТалхандин уь ва аь*).

127-пи илч1ихуб. Предложенйир кидик1ай. Назук ачухъ сеснан гьярфариккан саб, гъалин ачухъ сеснан гьярфариккан кьюб ц1ар ккадатай.

1. Ац1у гафарт1ан ч1илли афрар ужу ву. (Мисал.)
2. Ихъ уълке къадар адрубкъан девлетарихъди абц1на.
3. Ичв юрд аьгъю агЛинай, ахтармиш ап1инай.
4. Жюнерги гьяп1раш гьябкънийвуз?
5. Сарун лизи гъахъну хябяхъдин ахсарар.
6. Уву яв тяриф мап1ан, гъит халкъди яв тяриф ап1ри. (Мисал).
7. Му цалик керхнайи хпир фуж вуячв, гьарсаб хулаъ дугъан сурат гъаз аячв? (К1. Мягъмуд).
8. Алафар гъязур агЛуз удуч1вну шубудпи йигъ вуйи. Гагъ мушвхъан, гагъ тушвхъан мяълийирин сесер ерхъуйи. (Э. Гьяжиев).

128-пи илчлхуб. Гьидирчнайи ачухъ сеснан гьярфар гьяъри, гафар кидиклай. Дюз вуйивал орфографияйин словариан ахтармиш аплинай.

Х...нча, чайн...к, юлд...ш, Экс.р, дерг...с, дегь..., бал...гъ, клур...б, ажд...гъа, лемб...ку, ш...гьид, г...згю, в.-ходной, атлн..., б...лбюл, к...лхоз, чекм...чи, ашх...на, елк...н, пар...ход.

129-пи илчлхуб. I. *Ятагъ, Аюб, баяр, Абрият, жюлег* гафар гьяъри предложенийир дюзмиш аплинай ва диклай. Аьхиримжи предложение членариз разбор аплинай.

II. Кагъаз урхай. Чпин асул мянайин йишв'ин ишлетмиш аплурайи е, ё, ю, я гьярфар кайи гафар йипай.

Гьюрматлу Ярмет!

Узу яв кагъаз гьадабгъунза ва гизаф юклв хъади гьурхунза. Диди узуз ихъ бай вахтар клваин гьаплину. Клваин илмияв, ухьу ярхи йигъди жара юлдшарра хъади фици ярквраъ жакъварин мукъмарихъ хъпехъури шуйиш?

Гьюрматлу Ярмет, учу уклан эплар дивну, экинарихъ хъюгънача. Гьи Кумсиятра гьяркъюнзуз. Дугъу кми-кмиди яв гьякънаан гьерхри шулу.

Узу багарихъди я Евлахдиз, я Еревандиз гьягъбанди вуза. Ихъ гьулаъ фу хабар а? Яв риш Сабиятди юкьубпи класс ккудубклнийин? Ихъ юлдшарилан - Самурхандилан, Якьубдилан, Гьямзатдилан - йиз ерина духъну хабар алдагъ ва саламар йип.

III. Хулаъ учвур*а* ичв дустраз гъамциб кагъаз биклай. Конвертдин зиин адрес йивуз аъгъю ап'инай.

Ачухъ сеснан къюжли *аъ*, уъ гъярфар гафнан ва слогдин кљуиътлан ишлетмиш ап'дар. Слогдиъ думу гъярфарин ерина *я*, ю гъярфар диклур*у*.

Месела: *аъраба, саяът, уъгъю, амма ляхин, дяви, кюкю, Мюгъюр.*

130-пи илч'ихуб. Предложенйир урхай, хъасин жара дап'найи гафар гъядягъюри, кидиклай. Гъадму гафариъ саб сеснан йишв'ин ишлетмиш ап'лурайи *я*, ю гъярфариккан саб цлар, кюб сеснан йишв'ин ишлетмиш ап'лурайидариккан кюб цлар ккадатай.

1. Январь къюрдун къялан ваз ву. **2. Уюнбаз сягънайиз** удубч'иву. **3. Шем'я** шагъриз душна. **4. Хъюл'ан Юлчибеган** шаф гук'ни гъабши (М. Ш.) **5.** Габнар дишла мугъаят хъуз хъюгъюбси, **ярхла** сесну мялум гъап'лу гъюрайир (А. Ж.) **6.** Юкъуб тереф ул илт'ибк'лну лигай ичв ифдихъди ва амк'лухъди ац'найи хутГлариз, **хярариз** ва багълариз (М. Х.) **7. Яракълу** нукрар гъул вуйибси гъарагъу. (М. Х.) **8. Рякъюн** гъирагъдиин али батлагъдигъ **гъюбар** рахурайи. (М. Хангишиев).

131-пи илч'ихуб. Шиклиз лигури, жикъи сочинение биклай.

Сочинениейиз план.

1. Шиклий йискъубан фуну вахт улупна?
2. Думу ухъуз табиаетдин фицдар лишнариан агъю шула?
3. Къюрдну инсанар фицдар ляхнариин машгъл вуди шулу?
4. Гъаз бицидарин къюрд варитан ккуни вахт ву?
5. Учву къюрдну фицдар тамшир аплури шулчва?
6. «Йифун аба» аплурайи баяриз ччвурар тувай.

Фонетикайиан агъю гъагдар текрар агъяз суалар.

1. Фонетика фтиз клуру?
2. Члалнан сесер фици арайиз гъюра?
3. Сесеринна гъярфарин арайиъ фициб фаркъвал а?
4. Ачухъ сесер фицдариз клуру ва дурар швнуб ву?
5. Чпик къюб сес кайи ачухъ сеснан гъярфар фундар вуш, йипай.
6. Ачухъ сесер фицдар жюрйириз жара шула?

7. Къюб сес кайи ачухъ сеснан гъярфар фила чпин, асул мянайин, фила жара сеснан мянайин йишв'ин ишлетмиш алура?

§ 29. Ачухъ дару сесер

Табшуругъ. *Гъаму, дагъур, дергес, табушв* к1уру гафар сабшвнуб ражну адахъну урхай. Дурарик кайи ачухъ дару сесер фйир вуш, йипай. Му сесер фицдар улхбан гъндемарин кюмекниинди арайиз гъюра?

Дихнакан ва фишфишнакан вая марци фишфишнакан арайиз дуфнайи сесериз ачухъ дару сесер к1уру.

Бик1баъ дураг 33 гъярфниинди алупура: *б, в, г, гъ, гь, д, ж, з, й, к, къ, к1, л, м, н, п, п1, р, с, т, т1, ф, х, хъ, хь, ц, ц1, ч, ч1, ш, щ, ъ.*

132-пи илч1ихуб. Макъала адахъну урхай. Ачухъ дару сесер ушвниан удуч1вбаз фикир тувай.

Ч1атху жандкин, гъумрал жигъил адми улхурайи гъарзухъинди илдицну, зурба амфитеатриъси дугъужвнайи ва деънайи адмийири дагъдин хайлин йишв дибиснайи. Сар жигъил улхурайи. Дугъан унт1аз амк1ун чиг ут1убчвнайи. Дугъан гъвалахъ гъарз'ин лизи мужрийир ккайи гъюрматлу къаби адмийир дийигънайи. Лисундин вахтнан ил бисру, манишин лалди дагълариин дийибгънайи...

(Э. Капиев).

133-пи илч1ихуб. Ачухъ дару сеснан гьярфариккан пДарар ккадатури, гафар кидик1ай. Бязи гафар гъаз ахью гьярфниинди дидикГнаш, йипай.

махъ	аяз	бахча	арчил
к1ари	Къаркъул	ушвхъяр	китаб
Ругъац	бригадир	гунт1	Руслан
Шамсудин	Кюрягъ	амс	яркур
айван	Мевлют	чугъундур	Дербент
гъайван	майдан	Сурижат	пионер

Табасаран ч1алнаъ гафариъ жутди (гъушади) гьюру ачухъ дару сесер алахьюру. Дурар бик1баъ къюб гьярфниинди улупуру.

Месела: *чюллер, гъятта, амма, сессуз* ва гъ. ж.

134-пи илч1ихуб. Жут ачухъ дару сеснан гьярфар кайи гафариккан пДарар ккадатури, макъала кибик1ай.

Телли бабаз Тават к1уру хтул риш айи. Думу риш пДиб деллурсир вуйи. Таватри к1улан ягълухъ алдабгъну гъябкъган, Телли баб учвра деллу шуйи. «Уву гъап1ру миллет вува, - к1уйи дугъу, - аьр-намус адрур». Амма Таватри бабан гафар гъяспикк ккаъдаии ва чаз ккунибсит1ан лицдаи. Риш мют1югьюр даруб аьгъяди, Телли бабу дугъаз миннат an1ру вахтарра шуйи. Уву фицир инсан вува, гъарган к1ул'ин баттил алирси лицрур, - гъапи бабу сад йигъан хутлиз.

- Баттил алиб яв къял ву! - хъял кади жаваб туву шуру. Бабаз му ражну шуркан хъял гъафдар. Дугъаз Таватри фила-вуш китабдикан гъурху сар шаирин: «Кюрпе вува мудур ччилси, юк1в шад, хуррам вуяв,

хтул», - кГуру гафар к1ваина гъаши ва «—Умчари йивривуз, душман», - дупну гъааблхью.

§ 30. Ачухъ дару зил ва лал сесер

Чпик кайи дихназ дилигну, ачухъ дару сесер **зилдариз вал лалдариз пай шула.**

Дихнакан ва фишфишнакан арайиз дуфнайи ачухъ дару сесериз зилдар, хъа марци фишфишнакан арайиз дуфнайидариз лал сесер к1уру.

135-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи гафар жутарди урхай. Дурадин к1улиъ айи сесерин арайиъ фициб фаркъвал аш, лигай.

бай - пай	жил - шил
дай - тай	загъ - сагъ
гал - кал	къун - гъун
вич - фил	ч1ар - чар

Гъаму мисалариан рябкъюрайиганси, бязи зил ва лал сесери таяр арайиз хуру. Исихъ тувнайи таблица дериндиан аьгью ап1ин.

Тай	Зилдар	б в г д ж з гъ къ ц1 ч1 хъ
		1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
айи	Лалдар	п ф к т ш с къ К1 ц ч хъ
Тай	Зилдар	л м н п1 р П1 — — — — —
		1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
адру	Лалдар	- — — — — — — гъ й х ш

136-пи илчГихуб. Гьидирчнайи гьярфар гьяъри, гафар тамам аплинай. Учву гьиву гьярф фициб сеснануб вуш, йипай.

1. Шикл...р, умбр...р, к...нверт, с.бун.
2. Къа...ра, Са...игъ, Къа...ир, йи...уб, Ка...ал.
3. Ка...ари, Яр...ур, ши...ал, му...кIрукI.

137-пи илчIихуб. Исихъ тувнайи гафар, чиб ккергърайи зил ачухъ дару сеснан гьярфар лал ачухъ дару сеснан гьярфариинди дигиш аплури, цийи гафар дюзмиш апГинай ва арайиз гъафи жутар тетрадарийъ дикIай. Зил ва лал сеснан гьярфариккан цIарар ккадатай.

дай -	зул -	гули -
бай -	къул —	къаб -
жибар -	цIур-	тIил —

138-пи илчIихуб. Урхай, хъа тетрадариз кибикиай. Ачухъ дару зил сеснан гьярфариккан диш, лал сеснан гьярфариккан лепе цIар ккадатай.

Немцари гъарай ипнийи. Вари ликриин гъахъи. Саб десте солдтар дуфну хьуркънийи. Офицерари дурар, цIарнаъ дерккну, ярквран терефназди хъади гъушнийи. Гъаму вахтна тмуну терефнаанди шагърийъ гьяйвнариинди партизнар архънийи. Къюбиб терефарианра партизнари немцариина гъюжум аплуз хъюгънийи. Немцар гъирмиш дарагIди партизнар сикин гъашдар. Хъаиигъан шагърийъ ихъдар учIвнийи. Танкистариз мушваъ сифтена-сифте гъябкъюб

Лениндин гюмбет вуйи. Гюмбет уьбхюри, хюрчабнин тюфенг хилиъ дибисну, сар къаби жви дийигънайи. Лениндин гюмбет мюрхюн гъарикк сагъди имийи, дидиз гизаф зарар дубхънадайи. Памятникдилан мюрхюн гъар алдабгънийи. (А. Кононов).

Ихъ чГалнаъ лал сесерин къяляхъ хъахъу зил сесер лалдариз дюзмиш шулу ва бик1руганра лал сеснан гъарфариинди дидик1ну ккунду. Месела: *ахъю хъуб-ахъю хъпу; ужудар йимишар - ужустар йимишар* ва гъ. ж.

139-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи гафар тетрадариз кидикГай. Гагъ зилди, гагъ лалди ерхъру ачухъ дару сеснан гъарфариккан ц1арар ккадатай.

Ч е ш н е: лихуб-лихбан бадали, хуб-гак1влар хпу...
хъуб-хъпан бадали, мицидар-мицистар.
йигъаг-йигъгар, шид-штар.
гужлидар-гужлистар, ерхъуб- ерхъпар.

140-пи илч1ихуб. Гъаму ибарйир гъяъри, предложенийир дюзмиш ап1инай ва дик1ай. Ибарйириъ жара дап1найи гафариъ ачухъ ва ачухъ дару сесер улупай.

Чвлин вахт; Шингъран хпир; колхоздин хутГлиъ; хъадукран лишнар; к1ан-к1ул адру дюзенар; дурарстар игитар.

§ 31. Нефес хъайи ва нефес хътру ачухъ дару сесер

141-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи гафар адахъну урхруган, дурарик кайи *к, н, т, ч, чв, ш* сесер ушвниан удуч1вбаз фикир тувай. Му сесер ухъу гъарган сабеи урхураинхъа?

Шулихъ хъабхъру шал, дяхнин шил; таза булка, Булка к1уру ху; саб пай, ппаздин улар; дярхнайи гак1влар, дурккнайи мал ар; гатдин чирккв, даттлин рягърягъ; хъюхънин ппул; чру чар, ччимдин бети, Зилдккарин гъул, раццан къял; жалин чвуг, йиччвун гъарзар.

К, н, т, ч, чв, ц, ш сесер гагъ нефес хъади, гагъ нефес хътарди, яна гагъ нефесназ илзигну, гагъ саб дупну мелзну ушвниан адаурхъа. (Зиихъ тувнайи мисалариз фикир тувай.)

Нефес хъайи ачухъ дару сесер кайи гафаринна нефес хътру ачухъ дару сесер кайи гафарин мяна гъибикъури гъашиш, гизафеи нефес хътру ачухъ дару сесер къюб гъярфниинди дик1уру.

Месела: *урч-урчч, кум-ккум, марц-марцц* ва гъ. ж.

142-пи илч1ихуб. *Циркил, ччиларбан, тагъ, ттирин, цавнис, картушка, шил* гафар гъяъри предложенийир дюзмиш аплинай ва ичв тетрадарий дик1ай. Нефес хъайи ачухъ дару сеснан гъярфариккан саб, нефес хътру ачухъ дару сеснан гъярфариккан къюб ц1ар ккадатай.

143-пи илчІихуб. Урхай ва нефес хъайи ачухъ дару сесерна нефес хътру ачухъ дару сесер улупай.

1. ИпГрубдихъ либцурайи жанавриз **ччил** гъябкъю. (И. Крылов). 2. Аьдат вуйиганси, дагълу колхозарин **марччлихънари чпин** марччарин лижарихъди къюрд Кафари Дагъустандин **чюллерий** Кизлярин чІурарий адапІуру. (Аь. Абу-Бакар). 3. Петрограддин шубуб пайнакан саб **пай** восстаниейиз гъудужвдарин хилиъ айи. 4. Йиз дубгъай - дубгъуз даршлуб: **ккумрак** кубшруб, сундхиъ удрубшруб фу ву? 5. Амма думу гвачІниндин рякъ **маллайик** кимдайи. (Махъв.). 6. Фукъан гъапІиш ачІал **марци**, чухсагъул кІур увуз **дурци**. 7. **Кумарин** укІушин али **парчйир** Сулеймандин машнахъангъина за шулайи. (Ә. Капиев). 8. Амма магъа **купейин** **раккнар** арццу. (Ә. К.)

144-пи илчІихуб. Гъаму текстнаан гъуша сеснан гъарфар кайи гафар гъядягыори, дикІай. Думу гафар фу ну чІалнан пайназ дахил шулаш, йипай.

- Йиз ччвур Ятул вуйиз, - гъапнийи гатди.

- Ятул? - мюгътал гъабши гъюр.

- Ав, Ятул. Узу бицІиган йиз хъайиз мелз йивури гъуллугъ апГуз ккуниб дайи, кІур. Гъаддиз узу ятулси рябкъюри гъабхъну. Хъа **уву** гъапІруб вува, наънан вува?

- Узу ярквраан вуза, узу гъюр вуза, узу рякълан улдубгунзу.

- Пагъ, Гъюр кІуру ччвур шулин? Гъибт думу яв ярквран ччвур, аыйб апІурвукан. Яв рижвра жикъиб

вуйиган, увуз Къантла дупну ккунду. Гьамусдихъантина ухьу сатГиди кьюлар дисидихъа.

- Гьаз ву хъа ихъ кьюлар?

- Фици гьаз? Уву гьапIруб вува мициб? - мюгьтал гьабши гату.

- Уву саб кьюлкъан гьипГунва?

- Ваъ, гьаз ву йиз кьюл дипIну?

(Ш. Къ.)

§ 32. Лабиал сесер

Исихъ тувнайи гафар дюзди урхуз чалишмиш йихъай. Дурарин мяна ичв гафариинди кидибтай.

гар - гвар

накъ - накъв

хар - хвар

гьал - гьвал

Зи ихъ тувнайи гафар урхруган, улхбан гьендемарин гьяркатназ фикир тувай. Фуну сесер, кIвантIар гьварч гьапIган, арайиз гьюра?

Табасаран чIалнаъ 5 марцциди лабиалламиш духънайи сесер а: *же, чв, ччв, чIв, шв*. Дурарилан гьайри бязи вахтари *г, гъ, к, къ, кI, х*, дсь-стар сесерра лабиалламиш шулу. БикIруган, сеснак лабиал кайивал, гьадму сеснан гьярфнахъ *в* гьярф хьапIбиинди улупуру. Месела: *кIвантIар, Ярквразъ, гвачТин, гъван* ва гъ. ж.

145-пи илчГихуб. Гьаму ибарйир гьяъри, предложенийр дюзмиш апIнай ва тетрадарий диклай. Лабиалламиш духънайи сеснан гьярфариккан цIарар ккадатай.

Гъвандин гъюрд, асккан к1вант1, ярквран к1ап1ал,
гъулан жакъв, к1ул жвубхру рягъ, швуршвлин къаб,
жвул'арин ч1вурд, швеъдин мугъара.

146-пи илчГихуб. Орфографияйин словариян лабиалламиш духънайи сесер кайи 10 гаф дагну, ичв тетрадарий диклай.

147-пи илч1ихуб. А. Жяфаровдин «Эреллер» поэмайиян гъадабгънайи гъаму къат1 урхай. Лабиал сесер кайи гафар улупай.

Завар ук1у-ук1у лелегси вуйи,
Саб-сабдихъди завуъ жакъвар улхуйи.
Сейранди жакъв лиси мукъмар ап1руган,
Пуч1у хъару дугъан сесер гъахуйи.
Гъатху улар айи кюкйир ришвуйи,
Асланди чан швут1рам к1вант1арик кубк1ган.
Дугъу швут1рам бат1рикан чав гъап1нийи,
Гъерхъу агълар гъайран хъпан бадали.
Чпин баяриин гъайран духънайи
Абйир-бабар саб дерднура ккагъдайи.
Баяр ахю хъпахъ юк1вар маниди,
Къюрдун аязнура дурар аргъдайи.

148-пи илч1ихуб. Предложенйир кидиклай. Жара дап1найи гафариъ наан *в* гъарф чан асул мянайиъ ва наан сес лабиалламиш ап1бан бадали ишлетмиш дап1наш, улупай.

1. Колхозникари хъадан мягъсулар саб жюрейин пуч'валар адарди уч гъап1ну. 2. Хив райондикк ккайи

гизафси гьулар **Диричв** мягъялик кахъра. 3. Харжиб дярбкъю касдиз уж'валин къадри даршул. (Мисал). 4. Хялижв хулаъ варитлан гирами кас ву. 5. Аьхиримжи йисари гьулаъ аьхю дигиш'валар арайиз дуфнайи. 6. Кьюрдун **йишван** чюлиъ анжагъ аязну агъавал алуру.

§ 33. Ачухъ дару сесер бик1баъ улупбан кьайдйир

1. Алфавитдиъ айи 33 ачухъ дару сесан гьярфари 36 ачухъ дару сесер улупура. Дурарикан 30 сес гьарган чпиз хае вуйи гьярфариинди улупуру: *м, н, р, л, п, pl, в, ф, д, т, tl, с, ш, щ, ч, ч1, ц, ц1, й, к, к1, хъ, гъ, х, хъ, къ, къ, ъ, гъ.*

2. Шубуб гьярф (*г, з, ж*) кю-кюб сесан йишв'ин ишлетмиш алуру:

гамуш - гаму; зав - ваз; жилар - жилар.

3. Хьуб ачухъ дару сес гьаммишан лабиалламиш духъна. *Же, чв, ччв, ч1в, шв (жвугъри, чвул, йиччв, ч1вал, швеъ).*

4. *г, к, къ, къ, к1, х, хъ, гъ* сесер бязи вахтари лабиалламиш шулу: (*гвар, ярквран, даркъв, юкъв, к1ваъ, махъв, гъваркъв, хвар*).

5. Хьуб нефес хьтру ачухъ дару сесер гьуша (жут) гьярфариинди улупуру. (*ппул, датт, ччил, хлинци, ккум*).

6. Ихъ табасаран ч1алназра ярхиди (хъарафну) к1уру ачухъ дару сесер а. Думу сесер бик1баъ кю-кюб гьярфариинди улупуру. (*гъятта, келле, амма, миннат* ва гъ. ж.)

149-пи илч1ихуб. Предложенйириъ жара дап1найи гафар, чпин сесназ хае вуйи ва хае дару гьярфар фикирназ гьадагьури, кьуб дунйьди дик1ай.

1. Ек1в **гурдахъ** дипну мигьибтан: бицГириз хат1а ап1уб мумкин ву. 2. Ахю абайин **ургам** учвси кьаби дубхьнаш к1урза. 3. **Зимзун** гьари кюкю адабшвур. 4. **Бизар** духьну хьадахьнайир ц1ибди **рягьятвал** гьадабгьуз деунза. 5. **Гьарарин** клажар гьатху шула. 6. **Гьямид гьайвниин** элеъну **сивариз** гьягьюрайи. 7. Ухьуз жиликан мянфяаьт ктабгьуз аьгьяди ккунду. 8. Ахю гимихъ гизаф **жилар** дийигьнайи.

150-пи илч1ихуб. Скобкйириъ тувнайи гафар чиб аьлакьайиъ айи гафарихьди тархьри, предложенйир кидик1ай.

Гьадму гафариъ нефес хьтру гьуша сесер улупай.

1. Зангар (дат...) гьуншйирин вари (дат...) гуч1 тувнайи. 2. Хулан (марцц...) ап1уб сабпи нубатнаъ кейванйирин буржи ву. 3. (Марч...) галариан сивариз хьадакру вахтар багахъ шула. 4. Доярка Анаханумди лай-лай йивури пДару хюни (ккудубз...). 5. Конституцияйиинди ухьухъ (хупар...) жиларизсиб ихтияр тувна. 6. Ярхла севериъ (кьюрд...) чакан гьеле (сентябрь...) эвелариъ хабар тувру. 7. Ихъ Ватан (балгур. -), баяр! 8. Думу сарун (ччим...) бетдиъ итишра сагъ шлур дар. 9. (Ккукк...) пашман мукьам ибарихьан дубгурадариз.

151-пи илч1ихуб. Гафар лабиал сес кайидариз ва ктрудариз жара ап1ури, кидик1ай. Дурарин дюзди дик1уб

ахтармиш аплуб метлебниинди орфографияйин словарикан мянфяаьт кадабгъай.

Гъанда, гагвлац1, даршул, гъавум, кваса, жвул'ар, дандак1, швушвмаг, Гъвандикк, бухча, уртахъ, Эйваз, сябун, муччвур, асанта, шинель, беъли, гъарзакар, къакъуч, мюгъюр.

Учвуз сарун фицдар словарар ачвуз?

152-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи гъуша сеснан гъарфар кайи гафар гъяъри, предложенйир дюзмиш ап1инай ва тетрадариь дик1ай. Къюб предложение членариз разбор ап1инай.

Малла, гъятта, чюллер, келле, гъуллугъ, берччем.

§ 34. Урус ч1алнаан табасаран ч1алназ гъафи гафариь ачухъ дару сесер дюзди дик1уб. Ачухъ дару сесерин гъюдливал улупуб

Гъарсаб чГалнан девлетлувал гъадму ч1алназ жара ч1алариан гъафи гафарин къадарнаканра асиллу ву.

Ихъ чГалназ жюрбежюр ч1алариан, гъадму жюмлейикан аьраб, тюрк, азербайжан, лезги, аьхиримжи вахтари, иллагъки, урус чГалнаан гизаф гафар дуфна.

153-пи илч1ихуб. Предложенйир урхай ва дурариь фицдар жара ч1алариан дуфнайи гафар ишлетмиш дап1наш, йипай.

1. Багъдиъ бюлбли ширин нагъма йивура. 2. Шагърин агъалйирин яшайиш гъулан агъалйирин яшайиштлан ужуб ву. 3. Ич хулан библиотекаийъ гизаф китабар, журналар айич. 4. Хъадан вахтна дагъларин яйлагъар гизаф гюрчегди рякъюру. 5. Яв китабарин жилдар йирси хъуз мигъитан. 6. Му падишагъдин вазир гизаф абкъюллу кас вуйи. 7. Гитлерин чапхунчи гъачагъар ихъ ватандиан шлубкъан ухди терг аплбаъ вари миллетари абхю роль уйнамиш гъаплну. 8. Учз електроэнергияйинди ишлетмиш аплру ути, самовар, палтар урччу машин ачуз.

154-пи илчГихуб. Исихъ тувнайи гафар урхай. Дурариъ ихъ члалнан гафариъ ишлетмиш дараплру фицдар, сеснан гъярфар аш, улупай.

Школа, тетрадь, выставка, пионер, директор, ёлка, воспитатель, щука, съезд, щетка.

Гъаму гафар ихъ члалназ фуну члалнаан дуфнайидар ву?

Къайд. Гизаф вахтар мидиз улихъна урус члалнаан ихъ члалназ гъафи гафар ихъ члалназ хае вуйи саягъ дигиш даплна.

Теври лигай: стакан - астакан, шкаф - ишкаф, ящик - ишикл, утюг - ути, аэроплан - айрупалан, стол - устул, пальто - палтум вая палдум ва гъ. ж.

Ачухъ сеснан *о, ы, ё* табасаран члалназ хае дар. Дурар анжагъ урус члалнаан ихъ члалназ дуфнайи гафариъ ишлетмиш аплру (*больница, совхоз, выходной, вывеска, щётка, ёлка*).

Ачухъ дару сеснан *щ-ра.* анжагъ урус члалнаан дуфнайи гафарийтлан ишлетмиш апдар. (*Плащ, щука*).

Къайд. Ихъ члалнан бязи нугъатарий саб жюре гафариъ *ш* сес *щ-ся* урхурашра, биклруган ш-йиинди биклору. (*Шамсудин, шарш, шир (т Лулт Ин), шал, шохъ* ва гъ. ж.)

155-пи илчлхуб. Ихтилат сабан фикирлуди урхай, хъасин тетрадариз кибиклай. Урус члалнаан ихъ члалназ дуфнайи гафариккан цларар ккадатай. Дулар дюзди урхуз чалишмиш йихъай.

Зегъмет дарсарин мялим Абдурягъман Къурбановичдин регъберваликкди урхурайидари ич мектебдиъ ужуб выставка дюзмиш гъаплнийи. Выставкайи зегъметнан ва шикил зигбан дарсарий гъязур гъаплу ужустар экспонатар дивнайи.

Мектебдин выставкайиз лигуз гъафидариз Нурудиндин гаклвлин алатарикан гъаплу трактор ва Сурижатди ранган мурсларихъди карчу щукана ёлка гизаф къабул гъахънийи.

Выставка ачмиш агЛури, мектебдин директори ужудар экспонатар гъязур гъаплу пионерариз ва урхурайидариз чухсагъул мялум гъаплнийи.

Табшуругъ. Гъаму макъалайиз ухшар вуди учвур мектебдиъ гъахру ляхнарикан сочинение биклай.

Урус чГалнан гафариъ ачухъ дару сесер ижмидариз ва гъюдлидариз жара шула (*Пальто, люстра, учитель, тетрадь*). Амма ихъ члалнаъ

урус чГалнаан дуфнайи гафар сабеи диклурашра,
ачухъ дару сесерин ижмивална гъюдливал улупдар.

156-пи илчлхуб. Шиир ачухъди урхай. Шаири чан
шиъриъ фицдар гафар жара члалариан гъадагъну
ишлетмиш аниура? Дулар дюзди диклбан къайда уьбхюри
айин?

Женнет багъдин багъларикан
Гъяркъюнзуски му курортдиъ.
Гюзел вуйи шей'арикан.
Гъяркъюнзуски Алуштайиъ.

Клару гъюлин къялаъ айи
Крым остров девлетлу ву.
Гъарсаб нази-ниъмат айи.
Алуштара багъалу ву.

Гъяркъюнзуски Гурзиф, Ялта,
Уьмаратди дабалгнайи.
Фу гаф авуз, Алушта,
Гюрчег'валихъ хъубкъну айи.

(Б. М.)

157-пи илчлхуб. Предложенйириз жара дапнайи
гафарик кайи ачухъ ва ачухъ дару сесерин гъякънаан учвуз
фу аьгъяш, вари кидибтай.

1. Щийи **шинель** алди, хиликк багълама ккади
полицияйин надзиратель Очумелов майдандиантина
гъягъюрайи. 2. Дугъан къяляхъ **йимишар** айи сиф
хабахъ дибиснайи **городовой** хъайи. (А. Чехов). 3. Сес-

дик1 адарди варишвар **сикин** вуйи. 4. **Колхоздин конторин** унч1вар арццнайи. 5. Идарайиъ сар **председательт1ан** адайи. (Т. Мягьямедов).

Урус ч1алнаан гьадагънайи гафар дик1баз фикир тувай.

158-пи илчГихуб. 1. Гьаму урус ч1алнаан ихъ ч1алназ дуфнайи ва гьацдар жара гафарра дюзди урхбаз фикир тувай.

Автомат, поезд, Люся, шинель, холодильник, плащ, выходной, календарь, театр, кино, телевизор, космонавт, хоккей, футбол, трактор, самолёт.

2. Гафар ичв тетрадарик дик1ай ва сиягъ давам апл1найи.

§ 35. Алфавит

Табшуругъ. Тувнайи гафар алфавитдин къайдайиинди дик1ай.

Пул, табут, фагьум, хъял, якьут, ранда, чакъал, эбелцан, мурта, ек1в, заз, ихтияр, кум, ч1ар, хъад, шил, аьраба, хю, чвул, гату, к1ул, чатир, хазна, ц1ар, кьил, юрккагъ, ягълир, аш, силбар, юкьуб, зарбаф, бурма, хил, далдабу, шагъ, юк1в, лаваш, фури, нарат, елкан, хабар, эпел, унч1в, жихир, ца, рук.

Ухьу зиихъ дулхнайиганси, улхруган сесер гафариз сатли аплури улхурхъа, хъа бикГруган, гьадму сесер гьярфариинди улупурхъа.

Саб ч1алназ хае вуйи вари сесер улупурайи

гьярфар къабул дап¹найи къайдайинди дивбаз
алфавит к¹уру.

Табасаран ч¹алнан алфавитдиз 46 гьярф дахил
шула. Дурарикан 12 гьярф ачухъ сеснандар ву, 32
гьярф ачухъ дару сеснандар ву, хъа къюб гьярфназ
сес ад ар.

Алфавитдиъ айи гьярсаб гьярфназ чан ччвур а.
Табасаран ч¹Галнан алфавит ва гьярфарин ччвурар:

Аа Аь аь Бб Вв Гг Гъ гъ Гь гь Дд Ее Её Жж Зз
а аь бе ве ге гье гье де е ё же зе
Ии Йй Кк Къ къ Кь кь Кі кі Лл Мм Нн Оо Пп
и йи ка къа къа к¹а эл эм эн о пе
Ш ш Рр Сс Тт Ті ті Уу Уь уь Фф Хх Хъ хъ Хь хь
ше эр эс те т¹е у уь эф ха хъа хъа
Цц Щ щ Чч Чі чі Шш Щщ ъ Ыы ь
це це че че ша ша (ижми ы (гъядли
ишара) ишара)

Ээ Юю Яя.

э ю я.

Алфавит к¹ваъланди аьгъяди хъуб ужу ву. Гьяр
жюрейин словарар, адмийирин фамилийр ва
ччвурар ади сиягъар, библиотекйириъ китабарин
каталогар алфавитдин къайдйир уърхюри дик¹уру.

Ъ (ижми ишара) табасаран ч¹алнаъ ишлетмиш
ан¹уру:

1. Ктикъу гьярфар (*гъ, къ, хъ*) дюзмиш ап¹бан
бадали; 2. Дюднин к¹алхандиан гъюрайи гъямзайин
сес улупбан бадали (*беъли, сяъти, хилиъ, гъариъ*

ва гь. ж.); 3. Урус члалнаан ихь члалназ дуфнайи (съезд, подъезд, объявление) гафарийъ.

Б (гьюдли ишара) ихь члалнаб:

1. Ктикьбу гьярфар *аъ, уь, гь, хь, къ* дюзмиш аплбан бадали; 2. Урус члалнаан ихь члалназ дуфнайи гафарийъ айи бязи сесерин гьюдливал (*тетрадъ, сельсовет, лагерь*) улупбан бадали; 3. Урус члалнаан ихь члалназ дуфнайи гафарийъ ачухъ дару сеснан гьярф (*Ильич, почтальон*) жара аплбан бадали, ишлетмиш аплур.

159-пи илчлихуб. Увухъди саб классдиъ урхурайи яв юлдшарин ччвурар, алфавитдин къайда уьбхюри, дикл. Дюз вуйивал алфавитдихъди ахтармиш аплн.

160-пи илчлихуб. Исихъ тувнайи гафар, алфавитдин къайда уьбхюри, ичв тетрадариъ диклай. Урус члалнаан ихь члалназ гафариккан цларар ккадатай.

Фургъун, дестег, гьюл, Москва, беъли, шофёр, дяхин, насос, гектар, шаир, арфани, тарих, гъвах, гьютлрахым, щётка, Яряли, океан, Рамазан, инженер, уьзур, интернат, ясли, сиргъа, суфат, диф.

161-пи илчлихуб. Хюрюг Тагьирин уьмрикан вуйи гьаму ихтилат урхай. Ихтилатнаан сущестительнийир адагъури, асул формайиъ тлаай. Месела: *шагъриъ - шагъур*. Дураар алфавитдихъди тетрадариъ диклай.

1928-пи йисан Мягъячгъала шагъриъ лезги члалниинди сабпи «Шийи дюн'я» ччвур ал и газет адабгъуз хьюгъну. Тагъири му газетдиз «Дадаийн члал»

кѳуру шиир хѳадапѳну. Шиир газетдиѳ чап гѳапѳну. Гѳаму вахтналанмина дугѳан шиѳрар багахѳ-багахѳди чап апѳуз хѳюгѳру.

Хѳурюг Тагѳириз Аѳлибег Фатягѳовди, Эфенди Капиевди, Гѳяжибег Гѳяжибеговди яратмиш'валарин рякѳяр улупури, кѳюмекар гѳапѳну.

1934-пи йисан Хѳурюг Тагѳир Астѳил Сулеймандихѳди таниш шулу. Машгѳур шаир, Тагѳир рякѳбан бадали, дурарин гѳулаз гѳафну, сюгѳбатар гѳапѳну. Тагѳирин шиѳрарихѳ хѳпехѳну. Цѳийи шаир дугѳаз бегелмиш гѳахѳну. Сулейманди Тагѳириз ахѳю эсер тувну, чан терефнаан ихѳ уѳлкейиѳ шаирвал лайикѳлу, гѳюрматлу ва гѳюрматназ герек вуйи пише ву, гѳапну.

Астѳил Сулейман кечмиш гѳашиган, Тагѳири ахѳю хажалат гѳизигну ва «У-стад» кѳуру шиир гѳибикѳну.

Дагѳлар'ина гѳафну дифар,
Чѳур гѳахѳну халкѳдин кефѳир,
Дюн'яйиин дапѳну лицбар,
Накѳв гѳабхѳнуки яв йишв, устад.

Гѳаму макѳалайиѳ тувнайи садар сушествительнѳир гѳаз ахѳю гѳярфнѳинди кѳкергѳну дидикѳнаш, йипай.

162-пи илчѳихуб. Гѳаму гафар алфавитдин кѳайда уѳхѳюри дикѳруган, сабпи гѳярфналан гѳайри кѳюбпи ва шубубпи гѳярфаризра фикир туври, кидикѳлай.

Ч е ш н е : *Шагѳур, шаир, шурпа...*

Шагѳур, уѳмарат, багѳбанчи, Аѳлигай, мурта, шурпа, астакан, булагѳ, Шамил, сумчир, Уѳсман, плакат, Баку,

Индия, радио, арх, хиф, чархачи, палат, марка, юлчи, уърдег, медени, хяр, йисир, дакъбал, мярака.

163-пи илчлхуб. Зи ихъ тлалаб аплурайи саягъниинди ичв хизанарин ччвурар диклай.

§ 36. Слогар. Слог жара аплбан бадали апостроф (') ишлетмиш аплуб

Гаф клуруган, ухъу дидик кайи вари сесер саб дупну ушвниан адаурдархъа, хъа паяриз (слогариз) жара аплури, клурхъа. **Месела:** *ма-къа-ла, Эс-тен-гер, ус-тад...*

Гафнак швнуб ачухъ сес кади гъабшиш, гъадмукъан паярра (слогарра) кади шулу (зи ихъ тувнайи мисалариз лигай).

Слогар ачухъдариз ва хъяркъдариз жара шула.

Ачухъ сесниинди ккудубкГурайи слогдиз **а б ц у** слог клуру. **Месела:** *А-гъа-ба-ла, радио, сини.*

Ачухъ дару сесниинди ккудубклурайи слогдиз **хъябкъю** слог пну клуру. **Месела:** *сур-су л. Эс-мер, Тюр-кис-тан.*

164-пи илчлхуб. Ис ихъ тувнайи гафар гъялак дарди сабшвнубан урхай. Гъарсаб гаф швнуб пайназ жара шулаш, фикир тувай.

1. Мулк, мектеб, мялумат.
2. Уста, успагъи, урхъ.
3. Шагъиднама, шид, шагъур, Шагъзада.

Гьарсаб гафнак швнуб ачухъ сес ва швнуб пай (слог) ка?

Гафнан паяринна ачухъ сесерин къадар сабсиб вуйин дарш дарин?

165-пи илч1ихуб. Гафар слогариз пай аплури кидиклай. Арцу слогариккан - саб, хьяркью слогариккан кьюб цар ккадатай.

Бахтавар, суал, ватан, уьруыган, нахшир, Мустафа, Эфриз, акт, берекет, аькьюл, яш, Мягьячгъала, истисмарчи, гьяжилеглег, чимил.

166-пи илч1ихуб. Предложенйир урхай. Жара дап1най гафар слогариз жара аплури, тетрадарий диклай. Ачухъ сеснан гьярфариккан царар ккадатай.

1. Эскервализ душну **Наврुзбеган** шубуд к1уру йис шула. 2. **Тагьир**, къялан мектеб ккудубк1убси, **пединститутдиъ** уч1вну. 3. Тимур **тупмаргъ** аплуз ккунир ву. 4. **Дюн'яйин** йирхубпи пай вуйи аьхю **Урусат** ахьуз. (С. С). 5. **Уж'вал** дап1ну, **гюллик** ккип (Мисал). 6. Тамал бабу, **чухрайихъ** деьну, **ишлар** аплура. 7. Дустна душман читин йигъ **алабхъган** аьгью шлуб ву. (Мисал). 8. Жараринубдихъан, му йизуб вуйиз дупну, **михъичГихан**. 9. **Заваризди** лигури лиузуз хьюгъиш, сабан **дарш** сабан лик **гъвандихъ** йивур яв.

Чпин къадарназ гъилигган, гафар саб слог айидар, кьюб слог айидар ва гизаф слогар айидар шулу. **Месела:** *мархъ* (саб слог); *дагар* (кьюб слог); *къасабарвал* (юкьюб слог) ва гь. ж.

167-пи илчГихуб. Гафар саб слог, кьуб слог ва шубуб слог кайидариз жара аплури, дунариъди диклай.

Тепе, кѳиф, Селимат, ваз, амсишин, псинчѳ, комсомол, план, мярафат, гюзю, Исмаил, гѳул, нагѳил, халачи, келем, диф, кюмек.

Гафар мяна жигъатнаан гѳидидикъбан бадали ва саспиган сажли гъярфарна кьужли гъярфар жара аплѳб метлебниинди апостроф (') ишлетмиш аплуру: Месела: *ликар - лик'ар, кѳулин — кѳул'ин, хулан — хул'ан, ургъ'ар, нач'вал, уж'вал, таниш'вал.*

168-пи илчГихуб. Предложенйир урхай. Жара дапѳнайи гафариъ гъаз апостроф дивуб лазим вуш, гъаврикк ккаай.

1. Гѳул'арин гѳул'ан удучѳвган, гъаму гѳулхъан ярхла дарди Шил'арин гакѳвлин гъяд алабхъуб мумкин **ву.** **2. Ургъ'арин** Гъяснан бай Абдулвагъабдихъди **таниш'валар** ккергъну гизаф йисар вуйиз. **3. Надинж'вал** бициризтѳан хае дарин? **4.** Ил'яс халу дюн'я гъябкъю яшлу кас вуйи. **5.** Хул'анна хил'ан кам дарибшрияв, Мар'ят хала! **6.** ГъуштГларин **Ягъ'яна Лижв'арин** Шихкерим Ахю Ватандин дявдин иштиракчйир гъахъну. **7.** Ишуз ккун гъабшиш, бюркю **ул'анра** нивгъ гъюру. (Мисал.).

Апостроф дивру:

1. Гафнан къялаъ ачухъ сеснан гъярф ачухъ дару сеснан гъярфнахъан жара апѳбан бадали (*Акъ'ан, кѳул'ан, гъар'ан, нир'ин*).

2. Чан йишв'ин ишлетмиш дап'ну ккуни «в» гьярф лабиалламиш шулайи сеснан гьярфнахъ хъабхъну, гафнан мяна ч'любгъюри гъабхъиш. ^Месела: *гуч'валар, буш'валар, пуч'валар* ва гъ. ж.

Апостроф алдруган му гафар ч'лур шулу: *гуч'валар, бушвалар, пучвалар.*

3. Я гьярфну к'лул'инди вуйи слог арайиз хурайиган. Месела: *Шем'я, Рукъ'я, Ягъ'я, гъир'ят.*

Къ а й д . Урус ч'лалнаан ихъ ч'лалназ дуфнайи гафариъ ачухъ сеснан гьярф ачухъ дару сеснан гьярфнахъан жара ап'бан бадали апостроф ишлетмиш ап'дар, хъа урус ч'лалнаъси жара ап'бан ишар'йир вуйи Ъ ва Ь ишлетмиш ап'лур. Месела: *съезд, подъезд, Илья, шифоньер* ва гъ. ж.

169-пи илч'Гихуб. 5-пи классдин литературайин хрестоматияйиъ тувнайи эсерариан апостроф али гафар гъяйи 6 предложение тетрадарий диклай ва гъадму, гафар ц'лар ккадатну жара ап'инай.

170-пи илч'Ихуб. Исихъ тувнайи гафариъ Ъ ва Ь гъаз ишлемиш дап'наш, йипай.

1. хулаъ	2. къамкъ	3. писатель	4. съезд
ликрий	гъабагъ	почтальон	Илья
муърий	Гъалим	подъезд	роль
дюъйир	гъумрал	октябрь	сельсовет

§ 37. Ударение

Табшуругъ. Предложенйирий жара дап'найи гафар

дюзди пуз чалишмиш йихъай. Дурарик кайи слогарикан фунуб *ижмиди адабхъну к'лурат*, фикир тувай.

1. Йиз маргът'ан явуб ац'луб гъабхъну. Гварарштухъди ац'луб думукъан читин ляхин дарда, Зираят.

2. Учуз ургуб ччил ачуз. Таниш дару дагъларий ургуб мумкин ву.

3. Ухъу ац'луб, ургуб к'лору гафар къюбиб предложенийригъра сабеи урхураинхъа?

Эгер гафариъ къюб вая сабшвнуб слог ади гъабшиш, дурарикан саб ижмиди адабхъну к'Гурхъа: *урж'уб — 'уржуб, уб'и'уб - 'убшуб*.

Гафнан слогари'кан саб 'ижмиди 'адабхън'у швниан адап'баз ударение к'лору.

Ударение дигиш апГбахъди гафнан мянара дигиш хъуб мумкин ву. (Табшуругънаъ тувнайи мисалариз фикир тувай).

Чаина ударение гъюрайи слогдиз ударение али слог, имбудариз ударение алдру слогар к'Туру.

171-пи илч'ихуб. Жутди тувнайи гафар ерхъури урхай. Гафарин мяна дигиш шулайивал тасдикъ апГинай.

урж'уб - 'уржуб

кпикъ'уб - кп'икъуб

убз'уб - 'убзуб

гъюр'у - 'гъюру

ургъ'уб - 'ургъуб

ул'упур - улуп'ур

урш'ур - 'уршур

алд'акну - 'алдакнуб

Слогдиина гъюрайи ударение (') ишарайиинди улупуру ва слогдиъ айи ачухъ сеснан гъярфниин дивру. Месела: *мискъал, гъергери, зарафатниинди*.

172-пи илчлхуб. Гафарин ибарйир кидиклай ва гьарсаб гафниин ударение дивай.

Гюзел ватан, ужуб яшайиш, хьубкьнайи мягьсул, игитариз баркаллагь, ягьалди тлирхуб, доярка Султанагьа, жигьил сиягьятчи, Рубасдин сес, кIваз хуш дару субайвал, кьутIкьли фикрар, миллетарин сабвал, дурзнайи укIар, табиаьтдин дигиш'вал ар.

Ихь чIалнаь ударение гизафси гафнан ахириь айи слогдиин алабхьуру: *арфар, гакIвалар, мягьлийир, Сеидри.*

Гафар кьадарариз ва падежариз дигиш шлуган, ударение ултIубччуру. Думуган ачухь сес гьюдюхюб вая зат имдарди гьядябхьюб мумкин ву. Месела: *риш - шубар, хал - хулар, мурсул - мурслар, атлуН - атлнар.*

173-пи илчлхуб. Исихь тувнайи гафар гизаф кьадарназ илтIиклай ва ударение дивай. Гизаф кьадарназ илтIикIбахьди гафариз фу шулаш, фикир тувай.

Кумис —	лихуб -
дафтар -	аьлхьюб -
кашу -	ергуб -
леэф -	элегуб -
челег -	улхуб -

174-пи илчлхуб. *Хамхар, гаргар, габан* кIуру гафар асул падежариз илтIиклай. Гафариь дигиш'валар гьахьнуш, йипай. Асул падежарин формайиь айи *гаргар* кIуру гаф кади 4 предложение диклай ва ударение дивай.

Фонетикайин разбор ап1бан таблица

Ачухъ сесер		Ачухъ дару сесер				
Гъалиндар	Назукдар	Зилдар	Лалдар	Нефес хъайидар	Нефес хътрудар	Лабил кайидар
а	и	н, д, р	гъ, кк		к	гъв

Чешне: гъвандккар.

а — гъалин ачухъ сес; *и* — назук ачухъ сес; *н, д, р* - зил ачухъ дару сесер; *кк* - лал ачухъ дару сес; *к* - нефес хътруб; *гъе* - лабиалламиш дубхънайиб.

Фонетикайиан аьгью гъапГдар текрар ап1бан бадали вуйи суалар ва табшуругъар

1. Ачухъ сесер фицдариз к1уру, ачухъ дару сесер фицдариз?

2. Сесеринна гъярфарин арайиъ фициб тафавутвал аш, йипай.

3. Чпик кюб сес кайи ачухъ сеснан гъярфар фйир ву? Думу гъярфар фила чпин асул мянайин йишв'ин, фила жара сесерин йишв'ин ишлетмиш а1уру? Мисалар аькьинай.

4. Ачухъ сеснан *аъ, уъ* гъярфар гафариъ наан дик1уру?

5. Ачухъ дару зил сесер фицдариз к1уру, лал сесер фицдариз к1уру?

6. Нефес хътру сесер нефес хъайи сесерихъан фит'инди жара шула?

7. Ихъ ч1алнаъ гьаммишан лабиалламиш духънайи ачухъ дару сесер швнуб ва фйир ву?

9. Бязи вахтари лабиалламиш шулайи ачухъ дару сесер йипай.

9. У рус ч1алнаан ихъ ч1алназ дуфнайи гафариъ ачухъ ва ачухъ дару сеснан гьярфар фици дидик1ну ккунду?

10. Ихъ ч1алнан гафариъ зат ишлетмиш дарапГу сеснан гьярфар фйир ву?

11. Гафарик кайи слогарин, къадар фици аьгью ап1уб гьулай ву?

12. Алфавит фтиз к1уру ва думу гьаз аьгьяди ккунду?

13. Апостроф гьаз к1ури ишлетмиш an1уру?

14. Ударение фтиз к1уру? Ударение дивбан асул метлеб фтиъ рябкьюрачвуз?

Фонетикайиан вари ккудушдар текрар ап1баз илчГихбар

175-пи илчГихуб. Шиир кибик1ай. Ачухъ сеснан гьярфариккан диш, ачухъ дару сеснан гьярфариккан лепе ц1ар ккадатай.

ТУМ ВА ГАФАР

Тум алабхьру дагълу жвуву,
Хуржиндиъ ай гьатху дяхин.
К1ишар али нежбер хили
Яркью хут1лиз гат1абхьуру.

Дугъаз аьгья, гьюру хьадну
Мушв'ин экин шлуб адлу.
Белки, узура мяълийин йиз

Ахю умуд кивну гафар,
Хиял аплин дяхнин удар,
Гатлахъури айклан уъмриз.
Гъалабну юклв убкура йиз -
Инсанарин кѳваъ дурарин
Ктубчѳвуйклан бегърлу чар?

(П. А.)

176-пи илчѳихуб. Алфавитдин кѳайдайинди гафар кидикѳай. Дурарин ударение дивай. Кѳюб сеснан йишв'ин ишлетмиш аплурайи ачухъ сеснан гъярфар кайи гафариккан цларар ккадатай. Садар гафар гъаз ахю гъярфниинди ккергъну диклураш, йипай.

Аргагъ, дурхин, шляпа, ашукъ, Ермак, Арам, юрт, Разият, «Пионер», шибритѳ, Европа, Субгъянат, Яракк, аплѳаз, гъумбек, юлдаш, Избербаш, Хасавюрт, уйинжагъ, мишмиш, седеф.

177-пи илчѳихуб. Гъидирчнайи ачухъ ва ачухъ дару сеснан гъярфар гъяъри, предложенийр кидикѳай. Гъаммишан лабиалламиш духънайи сеснан гъярфариккан саб, бязи вахтари лабиалламиш шлудариккан кѳюб цлар ккадатай.

1. Мушв...ъ лам...нди вуйи, гъаз гъапиш гъва...лан хула...ди йифун штун ли...нар булди а...райи. (Аь. Абу-Бакар). 2. Жан чве, дугъ...з акъвлар ту...дар гизаф шула, ам...а дугъан клу...ъ фукѳ...ра уб...радар, хъа фици ибшри? (М. Ш.). 3. Иг...тар удучѳвун...ар Кав...аздиан цѳиб, амма Эмир...вдин ччвур вухъуз лап мар...иб.

4. Ахц...гъарна Гун...б ва Шагъдагъдин к1ак1...р дийигъна ап1...ри яв х...жалатар. 5. Дявдиъ гъачли яв ччвур ву...уз багъа душ...нилан къисас учу алда...гъарча. (А. Аджиев).

178-пи илч1ихуб. Шамил Къазиевдин «Фйир ву гафар» шиир дикъатлуди урхай ва мянайиз фикир тувай. Жара дап1найи гафар тетрадариз кидик1ай ва саб-къюб гафнан фонетикайин разбор ап1инай.

Фйир ву гафар? **Анжагъ** сесер, буш сесер,
Амма дугъри **жергейиъ** дерккиш дурар,
Гафари **гъванариз** anlyру эсер,
Нириз **дюнмиш** anlyру миркклин **дагълар**.
Фу ву **зав'ан** абхъу саб ц1адал мархълин?
Убхъур думу **аьдатнан** гъулан жакъвли.
Амма дурар сатли **гъахъиш** саб **йишв'ин**
Душв'ин ухъуз гъунар улупур **гъюли**.
Фуж ву сар кас? - Ялгъуз саил тек аьжуз.
Муч1у **зиндандиъ** ипнайи **бахт** дугъан.
Амма **халкъдиз** уч гъашиган гъар ялгъуз.
Тикмиш гъабхъну аьлаамат **багъри** ватан.
Йиз халкъ! Сабвал **зарб** **ибшрияв** гъар йигъан -
- Яв жергейиъ узканра гъахъну **ИНСАН!**

Фонетикайин разбор ап1руган, гъамциб къайда убхъяй.

1. Ударение али слог улупуб.
2. Гафарик кайи сесерин ва гъярфарин къайда тййин ап1уб.
3. Ачухъ сесер улупуб ва дурар назукдар вуш, даршсана гъалиндар вуш, пуб.

4. Ачухъ дару сесер пуб ва дуариз характеристика тувуб.

5. Хъайи-хъайибси гъарфар пуб.

179-пи илчІихуб. Исихъ тувнайи текст урхай. Урус чІалнаан ихъ чІалназ дуфнайи гафар дюзди пувализ фикир тувай. «Халкъдин мяишатдин выставка» ччвур алди изложение бикІай.

Москва - магъа ихъ Ватандин меркез. Думу Восточно-Европейский дюзендин къял'ин али Валдайский тепйириин ерлешмиш дубхъна. Тепйир ёлкайин ва кІаж али гъарарин яркврари ккаъна.

Москва чан промышленностдин карханйириинди, илимдинна культурайин ужагъариинди вари дюн'яйиз машгъур ву. Москвайиъ халкъдин мяишатдин выставка а. Му выставкайиъ адру жюрейин экспонатар адар. Ахъю йишв авиацияйин ва космосдин техникайи дибисна. Гъятта мушваъ «Жигъил техник» ва «Жигъил натуралист» кІуру отделарра а.

Халкъдин мяишатдин выставкайиз адахъган, жара дюн'яйиз адахъганси, инсан гъайран шулу.

Москвайин выставкайиз гъар йисан варжариинди зегъмет дарсарий ва гъясилвалин бригадйирий ужудар натижйир гъазанмиш гъаплу урхурайидар гъягъюру.

§ 38. Лексика фтиз к1уру

Гьарсаб гаф сесерикан ибарат дубхънайиб ву. **Месела**, *мал* к1уру гаф шубуб сеснакан (*м, а, л*), *шадвал* к1уру гаф йирхъуб сеснакан (*ш, а, д, в, а, л*) ибарат ву. Амма сесерихъ чпин к1ул'инди вуйи мяна хътар, дурарин кюмекниинди улхуз шулдар.

Улхбан бадали сесерикан гафар яратмиш дап1ну ккунду. Гьарсаб гафназ чан мяна ади шулу.

Ч1алнаъ айи вари гафарин хазнайиз сабийшв'инди лексика к1уру. Ч1алнан лексика аьгью ап1ру илимдиз лексикология к1уру.

Ч1алнаъ айи гафарин къадар, яна ч1алнан лексикайин девлетлувал, жюрбежюр словарарий тьйин дап1на.

180-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи гафариъ айи гьярфарин ва сесерин къадар тьйин ап1най.

Ихтият, пеъ, сяаът, швеъ, гюлле, чвул, раккин, беъли, малла, эдеъ, раццахъ, мяляхъв, деетуб, убччвуб, ялхъван, мяхъв, мюгьтал, рякъюъ.

181-пи илч1ихуб. Текст, гьидирчнайи гьярфар гьязри, кибикГай. К1аруди дидик1найи гафарин мяна ачухъ ап1най.

Магъа ули...ди ужуди урхурайи Паша къадарналан а...тухъ к1ваз **хяви** байвалин, на...ус исина ап1ру

«кьюбарин гал...ам» шулу. Мяр...яр асла мучвурхан к1уру адаш даршул, хъа чан бай магъа гъамци ч1ур шули гъяр...ю дурарин адаш мярхяр гъадагъ...н **пашман** шулу. Му гъял гъябкью адашди дугъаз зар...ар, ч1игъар а1уру, амма Пашайин ибаригъ дурар са...къан уч1вдар. Думу жин...дира гъягъюри я...ал **табарилансина** чвурх...иин **машгъл** шулу. Амма Пашайин ул му чвурх...арикан абыДудар... (М. Ш.).

182-пи илч1ихуб. Гъаму гафар саб пДарнаан тмуну ц1арназ кючюрмиш а1руганси чёрточкайиинди жара а1ури, дик1ай.

Чешне: *гъа-мус-ра*.

Гъамцдар, арццнайи, яркввраан, шаирвал, ч1варч1влиди, аькьюллувал, умудлуди, жавабдарсуз, дегъзамана, кьалухъжви, кьудратлуди, арайиланси, гъибикъуб, мярхярилан, аржлариз, баркаллагъ, машквар, шикаятну.

1. Гаф фиткан ибарат шулу?
2. Улхбаъ гафнан вазифа фу ву?
3. Гафар саб-сабдихъан фит'инди жара шула?
4. Лексика фтиз к1уру?

§ 39. Гафнан мяна

Гаф сесерин гъварч ву. Амма сесерин гъар фициб вунгоа гъватназ гарб п1п тл1т1ягъ». Месела, *зур, зул,*

зар, зил ихъ члалнаъ айи гафар ву ва дурарихъ гъарубдихъ саб ккудубк1у мяна хъа: зим, зум, зир гафар дар ва дурари ихъ члалнаъ саб мянара ачухъ апГурадар.

Гаф хъпан бадали, сесерин гъварчнак гъам хъпехъурайириз, гъамсана гъадму члал апГурайидариз варидариз аьгъю, дурар гъавриъ ахъру мяна кади ккунду. Дици даршиш, гаф арайиз гъюрдар. Эгер гафарикан гъарубдихъ кГул'инди вуйи мяна хътарди гъабхънийиш, инсанар сарсарин гъавриъ адрахърийи ва члал арайиз дяргърийи. Гъаму саягъниинди гъарсаб гаф учв арайиз хурайи сесерин, гъамсана дурарик кайи мянайин сабвал ву.

Гъарсаб гафну саб мутму, лишан, гъял, гъаракат ва гъ. ж. улупури шулу. Месела, *ек1в* к1уру гафну тялукъ вуйи саб гакГвлар гъадат1ру алат улупура. Му думу гафнан лексикайин мяна ву. Гафнан мяна учв ишлетмиш ап1урайи текстнаан вая словарариан аьгъю ап!уз шулу.

1. Гаф фу ву?
2. Гаф фици арайиз гъюрайиб ву?
3. Гафнан мяна фици тьяйин ап1уз шулу?

183-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи гафарин мяна жара гафариинди ачухъ ап1инай. Думу гафар ичв словариъ дик1ай.

Чешне: жумартди — хил хъибтну, гъайиф
dapanldu.

Устад, билиг, эвел, дугъри, бахил, бейкефди, бенде,
исал, чапди, шаклуди, лайикъди.

184-пи илчлхуб. Гъаму предложенйир урхай. Душваъ
айи гафарикан лишан улупрудар, гъял улупрудар ва
гъяркат улупрудар жа-жаради дунариъ диклай.

Зав'ин гъич амлин кьюркъкъан алдарди, марцциди
вуйи. Вари гъялариз гъилигган, йигъ гизаф маниб
дубхъну ккундийи. Кюкйир, уklar, къалар сует
гъашисиб гъялназ гъафи. Амма мициб л ал гъял ади
къан гъабшдар. АчГлариъ айи дишагълийирик гъяркат
кабхъу. Заварира гизаф ижмиди рахбан сесер гъапу.
Хъа писди хъивнайи миклу гъулазди гъюбаз манигвал
аплуйи. Амма кулки ва гужлиди убгъуз хъюгъю
мирккли кГарар гъирчу. Бици игит, кларарихъди
ликкъан исинади алдабгъуз гъидритри, уюгъси
аьхиризкъан дийигъу. Завар гъамус ярхлаанси
рахурайи, микл лап цлиб шулайи, мирккар сарун са-
сабтлан ктахъури имдайи. Дугъан хабахъра дучлубхну
гуклниди айи вартлан бици клари хъайи. (М. М.).

185-пи илчлхуб. Исихъ тувнайи кроссворд ар ацлай.

1	2	3
2		
3		

1	2	3
2		
3		

I. а) *Царнаан тина:*

1. Зегьмет алабхьуб (гизаф). 2. Дарман (зегьер).
3. Биши хьуб.

б) *Заан исина:*

1. Наразивал. 2. Улихь заманайиь аьхюр. 3. Халкь-дин дуланажагъ гьябгьюраи йишв.

II. а) *Царнаан тина:*

1. Музыкайин алат. 2. Бин айи гьахи йишв.
3. Гьяйванат.

б) *Заан исина:*

1. Шадлугъ. 2. Вахт. 3. Ч1урдин аьхю гьяйванат.

186-пи илч1ихуб. Исихь тувнайи гафар урус ч1алназ илт1ик1ай ва ичв тетрадарий дик1ай.

Фалчи, аьдат, бахча, кьиса, макьала, люкь, жакул, эйси, юлчи, швургъан, лепе.

187-пи илч1ихуб. Исихьайи гафар урхай, дурарин мяна жара гафариинди ачухь ап1инай. Думу гафарин дик1баз фикир тувай.

Лембе, зяиф, гьахма, арха, туба, налог, надинж, сейир, футна.

К1ваинди гьит:

Гафнан мяна, багахь мяна айи гафарин кюмекниинди (тюфенг - ружа), гафну улупураи предметдин лишнар ктухбиинди (чайник - чай ап1ру гьаб) ва гафнан паярин метлеб ачухь ап1биинди (сакьюб - саб, кьюб) тувуз шулу.

§ 40. Гафнахъ швнубсаб мяна хьувал

Гафнахъ саб вая сабшвнуб мяна хьади шулу. Жюрбежюр мутмйир улупру гафарихъ гизафси саб мяна хьади шулу (*екIв, сундух, чиг, хьют*). Тмундарихъ кьуб вая швнубсаб мяна хьади шулу (*кIаж, цIар, кIул ва гь. ж.*)

Кьуб вая сабшвнуб мяна аии гафариз гизаф мянйир хьайи гафар кIуру.

Табасаран чIалнаъ гизаф мянйир хьайи гафар хайлин а. (*жан, кьуб, саяып, кюгьне, кIул, руг ва гь. ж.*).

188-пи илчIихуб. Исихъ тувнайи предложенйир дикIай. Жара дапIнайи гафариз фикир тувай ва гьар предложениеиъ думу гафарин мянйир тйин апIнай.

1. Мялимди Аьлдиз **кьуб** диву. 2. Адаши узуз **кьуб** манат пул тувунзуз. 3. Бали кIулиан хьюгьну ихтилат гьапIнийи. 4. Ич мектебдин цалин газетдин баяршубари «Ппази» кIуру кIул иливнийи. 5. Дестейин **кIул** машгьур вуйи революционер вуйи. 6. Классдиан бинДидарин сесер ерхьурайи. 7. Комиссияйин председатели сесер гьисаб апIурайи. 8. Учители урхурайидариз тетрадин **кIажар** пай гьапIу. 9. Гьарарин кIажар гьатху духьну алдахьурайи. 10. Мялимди урхурайидариз илчIихуб тамам апIбан чешне туву. 11. «Аьламатнан чешне» Кь. Рамазановди гьибикIу шиърин ччвур ву.

189-пи илчлхуб. Саб вая швнубсаб мяна айи юкьуб-хуб гаф диклай. Думу гафарин мяна ачухь аплінай ва гьар гаф кади предложенйир дюзмиш аплінай.

190-пи илчлхуб. Гьаму ибарйир урхай, дурарин мянайиз фикир тувай. *Шул, руг, кьал* гафар кади гьацдар ибарйир дюзмиш аплінай.

Жикъи гафар, жикъи уьмур, жикъи шал вар, жикъи йигъ, жикъи адми, жикъи ихтилат, жикъи шадвал, жикъи цлар, жикъи маргъ.

Гьарин клаж, тетрадин клаж, учлвру клаж, газетдин клаж.

191-пи илчлхуб. Текст кибиклай, дид'ин клул иливай. Жара дапнайи гафариз фикир тувай, дурарин мяна ачухь аплінай.

1. Ахью кьурд дуфну хубкьу. 2. Ригъ гвачлнинган кьанди гьудубчлвру. Жил'ин **пурпу** йиф дабхъра. 3. Чюллер, ярквар лизиди а. 4. Гьунарикк йифун **маргьвлар** ккаъна. 5. Колхозникари хутГлариз пейин зигура. 6. Бицлидари мярхяр чвурхура. 7. Гьятдиъ Мусайина Селмийи **йифкан** адми **гьапГну**. 8. Шим'яйна Ил'яси жакьвариз удар ккабхъра. 9. Аязну дурарин **гарцГиар уьру даплна**. 10. Ужу шулуда кьурдну.

§ 41. Гафнан диш ва илтлбклу мяна

|| Гафарикан гизафдарихъ, чпин диш мяна ктарди, илтлбклу мянара хъади шулу. Месела: *гьизилин*

*т*лублин ва *г*зизилин хилар клуру мисалар
гъадагъиш, сабпибдиъ *г*зизилин клуру гаф чан
мянайиъ ишлетмиш дапна, къюбпибдиъ думу
илтлбклу мянайиъ ишлетмиш дапна (*г*зизилин -
ужуб ляхин аплру хилар вуйивал улупура).

Илтлбклу мяна гафнан асас мянайикан арайиз
гъюру, яна гафнан диш ва илтлбклу мянйир чиб-
чпихъди аьлакъайиъ ади шулу. Гафарин илтлбклу
мянйир, цлийи гафар арайиз фици гъюруш, гъаци
арайиз гъюру. Дурар халкъдин мяишат ва культура
артмиш хъпахъди аьлакъалу ву.

Илтлбклу мяна айи гафари предметарин,
мутмйирин, гъядисйирин ччвурар, дурарин арайиъ
айи ухшарвалар аьлакъйир улупуру. Месела:
кюгъне мутму, кюгъне фикир. Гафнан мяна тьяин
аплру вахтна, думу гафнан диш мянайихъди
илтлбклу мянара гъисс дапГну ккунду.

192-пи илчлхуб. Исихъ тувнайи ибарйириъ диш ва
илтлбклу мянайиъ ишлетмиш дапнайи гафар улупай.

рукъан жан	ачухъ йигъ
рукъан турба	ачухъ юкІв
гъабгъу шид	инсандин клул
гъаргъу инсан	дарснан клул
нир даабхна	гъагъи вахт.
бицлр даахна	гъагъи гаклул

193-пи илчлхуб. Исихъ тувнайи гафар сифте диш, хъа
илтлбклу мянайиъ ишлетмиш аплури жут предложенйир
дюзмиш аплинай ва дурар ичв тетрадарий диклай.

Хил, к1ул, мик1, усал, кюгъне, гарц1лар, лик, гъягъюра.

194-пи илч1ихуб. Предложенйир ачухъди урхай ва кидик1ай. Жара дап1найи гафар фуну мянайиъ ишлетмиш дап1наш, йипай.

Думу учв ахю хъпахъ дугъан **юк1в** гизафси марччариин шули гъабхъну ва учвра йигълан-йигъаз му ляхниин **лигам** шулу. Гъамци вари чударарин арайиъ, варит1ан машгъур вуйир ва гафнак **берекет** кайир гъахъну. Дагъларин яйлагъариз тамаша ап1бан бадали юк1в **хуррамди**, жан ич1иди ЧударЛит1арин гъарзарин гуриина удуч1вур. Му гаф гъеебхъу Чударин рангар сабшвнубан дигиш гъаши. Думу ал и йишв'ин чаз дюн'я **к1ару** дубхъну дийигънайи. (М. М.) 2. Рякъюн гъирагъариин али гъарар дурарихъан **гюллийрси** гьергърайи. 5. Гъунибдиин явашдиси ис дубхъну **алабхъури** айи магъа аку ригъ. (Р. Гъ.)

195-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи гафар урхай мяна жигъатнаан дурарин арайиъ айи тафавутвал улупай.

Багъ - багъбанчи, шаклу - шаксуз, ватан - ватанагъли, гъякъ - гъякъсуз, колхоз - колхозник, фикир - фикирсуз, жаваб - жавабдар, зегъмет - зегъметкеш.

196-пи илч1ихуб. *МУК1, дагълар, нир, т1урфан* - къанажагълу шей'ар вуди улупру предложенйир дюзмиш ап1най. Илт1ибк1у мяна айи гафариккан ц1ларар ккадатай.

§ 42. Синонимар

Саб бязи гафар, чиб жа-жара гафар вушра, чпин лексикайин мянайиз лигну, гизаф багахь вуди шулу. Месела: *элегуб, кчIухуб* кIуру гафарин мяна саб ву. Гьаму гафарикан гьарубдиз чан хусуси мяна ашра, дурадин кьубибдинра мянйир чиб-чпиз гизаф багахь вуйидар ву.

Мяна жигьатнаан **сабстар вуйи** вая лап **багахьлу вуйи** гафариз синонимар кIуру.

Мяна жигьатнаан сабстар вушра мицдар гафар саб-сабдин йишв'ин ишлетмиш аглуз шулдар. Му гафари ачухь аплурайи лишан улупбан бадали жюрбежюр дюшюшариь дурадикан сабунуб ишлетмиш аплуру.

ЧIалнаь синонимар гизаф ади хьуб дидин ахю вуйи дев лет ву. Чпи дикIуру шиьрарин чIал гюрчег аплбан бадали, писателари ва шаирари жюрбежюр синонимар ишлетмиш аплури шулу. Месела: *гюрчег, уччвур, гюзел* ва гь. ж.

197-пи илчIухуб. Гьаму прилагательнйириз синонимар дагну гьадраихь дикIай.

Ахю, гьабгьу, меьли, дирбашур, хяви, ягъли, уткан, шадди, ачухь.

198-пи илчIухуб. Исихь тувнайи гафариз синонимар агай ва дурад дикIай.

Чешне: *самолёт — аэроплан.*

дирбаш	зарар
клубан	фикир
ахин	дерд
ижми	ахю

199-пи илчлхуб. Предложенйир кидиклай. Синонимар агай ва дурариккан цларар ккадатай.

1. Ихь халкъ чав зигурайи зегьметназ гъилигган ашкълу уьмриз бахтлу йигъариз ва шад девриз лайикъ шула. 2. Хьадан вахтна ихь юрдарий гьар тереф дабалгна, безетмиш дубхьна. 3. Шагъриан ич бабу ужуб хабар, цийи члал хьади гьафну. 4. Улихьди гъизигу гьам, хажалат ва дерд кльаьлан гьаьру вахт гьабхьну. 5. Шуран утканвал, уччувал, гюрчег'вал варидиз мялум гьабхьи. 6. Йиз чвуччвун саламатвали, сабурлували мялимарин терефнаан баркалагь, чухсагьул гьазанмиш гьапну.

200-пи илчлхуб. Тувнайи синонимар-прилагательнийрихь лазим вуйи существительнийир хьаай.

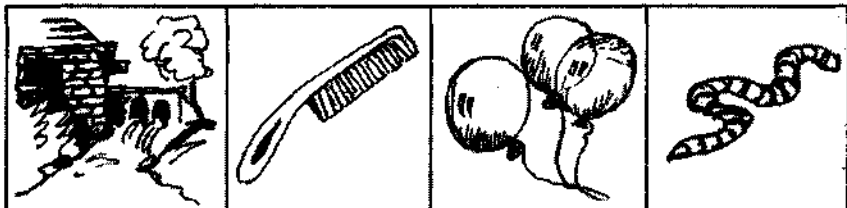
Кьаби, яшлу (хипир, гьар); ахю, члатху (вич, мархь); ижми, гьицибкьу (уьл, тлурин); уччувуб, ужуб (хатл, даре); гьагьи, ужуб (ляхин, пише).

201-пи илчлхуб. Исихь тувнайи гафариз синонимар агай, дурар кади предложенйир дюзмиш аплинай ва тетрадарий диклай.

Ижми, ипни, элегуб, кьувватлу, гирами, ккуни, зирек, гьожум, яшлур, клубан, гьабгьу, кьяши, уьмур, уччу, шадвал.

Табшуругъ. *Гьюжран, тлакъат*, клуру гафарин мяна аьгью апГинай ва дулар словарий диклай.

§ 43. Омонимар

Табшуругъ. Шиклариз дилигну фицдар жа-жара шей'ариз сабстар ччварар тувнаш, йипай.

1. Думу гафар фици диклуру?
2. Дулар фуну чГалнан паяр ву?

Саспи жа-жара мяна аий гафар сесериинди сабстар шулу.

Сесериз лигну **чпин арайий** саб тафавутра адру, амма мянайиз лигну **чиб** жа-жара гафар **вуйи гафариз** о м о н и м а р клуру. Месела: *багъ* (лампайин) - *багъ* (йимишдин), *гъюр* (гъяйванат) - *гъюр* (гъяракат).

Омонимар члалнаъ гизаф ади шулдар ва дулари члалнан гъаврий ахъуз читинвал яратмиш аплурдар. Фицики предложениемий дуларин мяна тьяин вуди ачухъ шула. Омонимар вуди существительныйир, прилагательныйир, глагол ар ва жара члалнан паяр шулу.

202-пи илч1ихуб. Текст кибиклай, сабеи ерхьру гафариккан цларар ккадатай. Дурари фу улупураш, тьяин ап1инай.

1. Бере гьеле ярхла имиди, уч'ин хуйир алархьу.
2. Думу ужуб берейиъ ади армияйиз гьурхну.
3. Гвач1нин ухди духтир мектебдиъ урхурайидарихьна гьафну.
4. Хьадну галариъ ук1 убшвурайидариз гизаф битлар алахьуйчуз.
5. К1ак1наъди гьябгьюрайи ахью к1арчар али кьунан гардандикк гаргар ккибт1найи.
6. Мирзабегу урхюрайи гьяйвнариз гьар йигъан гаргар алахьуи.
7. Вичун багъ, кюкю адабшвну, гизаф уччву дубхьнайи.
8. Лампайин багъ жикъи дубхьнайи ва хулаъ муч1у шулайи.

203-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи гафариз омонимар агай ва скобкйириъ дурарин мяна улупай. Омонимар жут-жутди ичв тетрадарий диклай.

Чешне: Бухара (*ц1а ап1ру*) - бухара (*бачук1*).

Рягъ (хю рябгьруб) -	жан (ккун ап1уб) -
шир (гьарпзин) -	гьюр (гьяракат) -
ху (гьяйванат) -	кюл (гьарин) -
сур (гьяшарат) -	к1ул (шиърин) -
ваз (гьудубч1вруб) -	жилар (хут1лар) -

204-пи илчГихуб. Табасаран ч1алнан словарикан мянфяаът ктабгьури, шубуб жут омонимар агай ва дурарин мяна ачухъ ап1инай.

205-пи илчГихуб. Гъаму гафариз омонимар агай, дураp кади жут предложенийр дюзмиш апинай ва диклай. Мелзналан омонимар фуну члалнан паяр вуш йипай.

хьуб (хьувал) -	гъаш (гинбин) —
ургуб (къадар) -	хам (хамди) -
банк (шид узруб) -	урхь (набатат) -
лак (келем кивру) -	ваз (вахт) -
гъюб (гъяйванат) -	аш (айивал) -
жан (адмийин) -	гъюб (гъяракат) -

Табшуругъ. Зиихъ тувнайи гафариз суалар дивай ва дураp предложениемин фуну членар вуш, йипай.

§ 44. Антонимар

Ихъ чГалнаъ чпин мянайиз лигну аькси вуйи гафарра а. Месела: *ухди - къанди, гвачИнин - хъябяхъ, ягъли - жикъи*. Му гафарин мяна чип чпиз аькси ву.

Чпин мянайиз лигну **чип-чпиз** аькси вуйи гафариз антонимар кIуру.

Антонимар ялгъуз мянайиз лигну чаз гъаншарди аькси вуйи лишан дивуз шлу гафаризтIан шулдар. Антонимарин кюмекниинди шаирари садар мутмйир вая гъядисйир тмундариз къаршуди дивру ва гъаддиинди дураpин лишнар ачухъди, эсер апIру саягъниинди шикилназ хуру. Месела: *Вари жара дапIнайи къюб йишв'ина: Садар - дустар, тмундар - душмнар мюдягъир*. (Р. Гъ.)

206-пи илчІхуб. Исихъ тувнайи предложенйир кидикІай, антонимариккан цІарар ккадатай.

1. Къанун аьгъю гъабхъунзуз кюгъне уьмрин, цІийи уьмрин ахсрар гъяркъзуз гвачІиндин. (Гъ. Щ.).
2. Ккундуш тяриф, ккунш синихнан къутІкълишин къабул аплуз, йиз юкІв увухъна дубхназа (А. Ж.).
3. Къюрдну йишвар ярхиди, хъа йигъар жикъиди шулу.
4. Марччлихънин уьмур къюрдну мани галарийъ, хъадну мичІли сиварийъ гъябгъюру.
5. Физкультурайин дарснаъ баяри тупмаргъ, хъа шубари кІинтІмаргъ аплури шулу.
6. Лицуб инсандин бедендиз хайирлу, гъарган деъну хъуб зарар тувру ляхин ву.

207-пи илчІхуб. Тувнайи глаголарихъ антонимар хъаай. Антонимар фици арайиз гъюраш, фикир тувай.

Гъафну -	гъушну	дахъну -	гъудужвну	кабхъну -	ктІубшвну
деъну -		эльену -		кабшвну -	
гъаахну -		ккипну -		убзну -	
гъабхну —		хъипну -		кабсну -	

208-пи илчГихуб. Исихъ тувнайи абйирин гафарийъ ва мисаларийъ антонимар агай ва дурариккан нДарар ккадатай.

КІубнир сабан йикІур, усалур - агъзурбан.

Хандин улгъан мягъян, гъайвнин - къялхъян.

Дуст агуб рягъят ву, дуствал уьбхюб - читин.

Мелз ккутІубччвур - рякъюн кІанакк, лик ккутІубччвур - рякъюн зиин.

Жарарин гъайвнинин элеур, рякъюн къялаъ элдеур.

Руб тувну мукъю гъадабгъур.

Зулмиинди за гъабши хал агъниинди ккадабхъуру.

209-пи илчлѣхуб. Исѣхъ тувнайи антонимар кади предложѣнѣир дюзмиш аплѣнай.

Хъад - къюрд, ужуз - багъа, ѣишв - ѣигъ, хайир - зарар, гъялал - гъярам, гизаф - цлѣб, ярхи - жикъѣи, клубан - усал, ацлѣу - ккуру.

210-пи илчлѣхуб. Исѣхъѣайи прилагательнѣириз антонимар дагну, гъадрарѣхъ дѣклѣай.

Чешнѣе : *бицлѣи* - *аъхю*.

Исчлѣи, шми, мани, къилзи, клару, арчул, мучлѣу, бѣпдѣи, усѣир, ягъли, гъагъѣи.

§ 45. Лѣксѣкаѣиан вари ккѣдушдар текрар аплѣбаз илчлѣхбар ва суалар

211-пи илчлѣхуб. Текст урхѣай, душваъ саб мяна аѣи гафар дагну, ичв тетрадариз адагъѣай.

ѣигъарѣкан сад ѣигъан, чан дада ва аъхю баб аѣвандикк чаз лигури ади, Сѣлмѣи гъятдѣи чан шюхъярѣхъди тамшѣир аплѣури шулу. Гъаму арайѣиъ бицлѣи шюхъярѣкан, сабди, жилиъ ликарра утГукъну, чан рягърягъ хъѣбшрайи бѣндѣи клѣула за даплѣну, сѣфте ражари вуди «уъуъ!» аплѣури. Му ляхнѣиин Сѣлмѣи дугъан дада ва аъхю бабра гизаф шад шулу. Дурари, клѣван аълхъѣури, дѣдлан ул алдабгъурдар. (М. Ш.).

212-пи илчлѣхуб. Исѣхъ тувнайи шиир урхѣай. Илглѣбклѣу мянайѣиъ ишлѣтмиш даплѣнайи гафарѣккан плѣрар ккадатаѣй.

Лик алдабгъза яв ругариз
Хуш макан ву Табасаран.
Ужуб-харжиб аьгью касдиз
Гюзел йишв ву Табасаран.

Хулар ухшар ву женнетдиз,
Шубар клуруш жейранариз,
Жилар ву игитар халис,
Гюзел йишв ву Табасаран.

213-пи илчГихуб. Текст кибиклай. Жара дапнаи гафариз синонимар агай, думу гафарин мяна ачухь апинай.

1. Гюзел хьадан йигъ вуйи. **2. Дугъан кеспи** малариз лигуб вуйи. **3. Учу** ляхнихъ **хьюгъча.** **4. Советарин** гьюкуматдиъ яшамиш шулайи баяр-шубари **хушбахт** уьмур хьапра. **5. Дявдин аьзабарин** къяляхъ халкъдин юквар шад шулу. **6. Къяляхъ** гъузнайи баярйхъди мялимди хайлин **улхбар** гьапру. **7. Хярар** ккадагъбаъ урхурайидари **кГубанвал** улупну. **8. Угълан** гвачнин ухди фикрарикк ккахънайи.

214-пи илчГихуб. Исихъ тувнайи текст, сифте литературайин члалнан орфографияйин къайдйир уьрхюри, хьасин ичв гьулан нугъатнаъ клуруганси дигиш апрури, урхай.

Дагълариъ шлукъан вакъийир вари йиз уларики ккархъри шулу. Йишлуд-йишлухъуд йис мидиз улихъна мушвариъ сивин цигъарин, мудрарин лижар шуйи. Дурар ихъ гьулан багахъ хъайи ямажарик жаргъури шуйи. Дурарин гюрчег'валин гьюрматнаан ихъ йишварин хюрчабнари дурариз пис къаст апрурадар. Дурар ихъ йишварин ярашугъар ву. Амма дурар, гьюблан-гьюбаз циб шули, марцциди терг шлу йишв'ина гьюра. Дурарин тум ккидипури айиб хлинцар кайи зиянкар ву. (А. Ж.).

Урхурайидарин аьгьювалар ахтармиш ап1баз ва мягькам ап1баз вуйи суаларна табшуругьар

1. Лексика фтиз к1уру?
2. Гафнан мяна фу ву?
3. Гафнан диш ва илт1ибк1у мяна фици ачухъ апуру?
4. Сабшвнуб мяна хъайи гафар кади, хьуб мисал аькьин.
5. Синонимар фицдар гафариз к1уру? Синонимар кади сабшвнуб предложение дюзмиш апинай.
6. Омонимар кади мисал ар аькьинай.
7. Антонимар фицдар гафариз к1уру? Абйирин гафарикан ва мисаларикан антонимар кайидар к1ваина аькьинай.

§ 46. КкERGъбан классариъ гафнан гьурулушдин гьакьнаан аьгью дап1найидар текрар апуб

215-пи илч1ихуб. Текст урхай, багахьлу, гафар гьядягьюри, дунариъди дик1ай ва ччивар жара апинай.

Хьадукран аьхиримжи ваз вуйи. Марччлихънар галариан сивариз гьюз гьязур шулайи. Галиъ кьюрдра писди гьубшундайи. Аьдат вуди марччар гал'ан рякьюъ т1аайиз, зиянкар гьашаратарихъан дурар марцц ап1бан бадали, дижик1ну ккундийи. Марччарин саркар Сеид я ветврач, я зоотехник гализ гьубаз ккилигурайи.

Галиъ кьан гьапIиш, марччар цIийириан кетIерщуб мумкин вуйи. Гьаддиз марччлихънарикра йигълан-йигъаз артухъ гьалабулугъ кабхърайи. Галар сивар дар. Сивийси дарди галиъ ухди манишну чакан хабар тувру. Галиъ хьадукар хьадахъинди илтIибкIубра аьгью шулдар.

216-пи илчIихуб. Асул формайиъ айи *лихуб, урхуб, бик Iуб* глаголар касариз ва кьадарариз дигиш апIинай. Кае ва кьадар улупбан аьхирар жаради улупай.

217-пи илчIихуб. *Луф, инсан* кIуру существителънийир ялгъуз ва гизаф кьадарнаъди асул падежариз илтIикIай. Падежарин аьхирариккан цIарар ккадатай.

218-пи илчIихуб. Исихъ тувнайи гафар, чпи падежаризна кьадарариз ва касаризна кьадарариз дигиш хьувализ дилигну, кьуб дунийди дикIай.

Чешне:

Падежаризна кьадарариз
Шагьур

Касаризна кьадарариз
Дургъуб

Шагьур, игитвал, дургъуб, хьуб, ккудубкIуб, ергуб, шадур, лихуб, шикил, ужур, жанавар, лембе, алахуб.

219-пи илчIихуб. Гьидирчнайи гьярфар гьятъри, предложенийр кидикIай Учву гьяу гьярфари гафарин мянайик фицдар дигиш'вал ар каъраш, йипай.

1. Мурад майдандиин жа...гьурайи. 2. Дугъан кьяляхъди саб мудурра жа...гьурайи. 3. Са...йигъан

са...бай са... цигъра гъади ярквраз гъушу. 4. Ярквраз балин цигъ гъуду...гу. 5. Тагъир, саб афар ди...ну, ахуз дахъу. 6. Дугъан къяляхъди имбу бицидарра, афрар ди...ну, ахуз дахъу. 7. Циб арайилан кетле...ццнайирин юк1в ли...хуз хъю...гъю. 8. Сил къюркълин ц1аси алжа...гъиган, швеъдиан гъарай ут1у...чву.

220-пи илч1ихуб. Сабан форма жигъатнаан, хъа мяна жигъатнаан дигиш духънайи саб ччивран гафар гъядягъюри, дик1ай.

1. Лиц, лицура, гъилицнац, лицуб, гъилицнацвал, дилицну.

2. Зурна, зурнач, зурначиди, зурнайи.

3. Цал, цали, цалин, цализ, цалси.

4. Бирхуб, бирха, бирхал, бирхураза.

Ч е ш н е : *Далбаду, далдабуи* - **форма жигъатнаан**, *далдабчи* — *мяна жигъатнаан*.

§ 47. Табасаран чГалнан орфографияйин гъякънаан

Гъарсаб ч1алнаъ гафар дюзди дик1бан къайдйир ади шулу. Вари гъадму къайдйириз сат1иди **орфография** К1уру.

Орфографияйин къайдйир уърхюри гъарсар савадлу кас чав бик1руб дюзди, гъалат1ар ктарди бик1уз чалишмиш шулу. Думу къайдйирикан бязидар учвуз муганайизра танишди гъахъунчвуз. Гъамус аьлава вуди учвуз исихъайи къайдйирра аьгъю духъну ккунду:

1. Сарпи ва кьюрпи кас улупру глаголариъ -ну суффиксдин ерина -ун - суффикс ишлетмиш аплуб. (*гъафунза, гъибик Іунза, гъушунхъа* ва гъ. ж.);

2. **На, ра, си, къан, клан** ва гъ. ж. гафар чиб клул'инди вуйи члалнан паяр, яна союзар, частиційр вушра, улхбаъси бикІбаъра чиб тялукъ вуйи гафарихъди карснун ишлетмиш аплуб (*узура гъафунза, думукъан ужур, гъиси закурра* ва гъ. ж.).

3. Гафнаъ айи ачухъ сеснан гъярфар улхбаъ гъядахъиган, бикІбаъра улупуб (*хал - хлу, хил - хли, уърушин - уърушну, хутул - хутлар* ва гъ. ж.).

1. Гафар дюзмиш вая дигиш апІруган, дурарин префиксар ва суффиксарик кайи ачухъ дару сеснан гъярфар, улхбаъ дигиш шулашра, бакІбаъ дигиш дараплуб (*лихуб - лихбу, лицуб — лицбу, ишуб - ишбар* (урхруган *лихпу, лицпу, ишпар* - клури урхурава); *ва ухди (ухти) гашди (гашти)* ва гъ. ж.

2. Бязи жикъи дапІнайи гафар, чиб улхбаъ улихъ хъайи гафнак карснун клурашра, бикІбаъ дурар ерхъруганси дикГурдар: *Гъясан ужур кас ву. (Гъясан ужур касу); уъла, нисра ча (уълле нисра ча)* ва гъ. ж.

3. Саб жерге наречійр -ди- суффикс -йи-си ушвниан адапГурашра, бикІбаъ ди-йиинди бикІуру. **Месела:** улхбаъ - *ужуйи, марцийи, учвуйи*, хъа бикІбаъ - *ужуди, марциди, учвуди*.

тлалаб урхюри, хъа ичв гъулан нугъатну тлалаб апГруси урхай.

Люкъранна ппаздин гъюжат.

Саб ражари хюрч'ан гъафи **ппазина** люкь Шагь дагъдин ягъал клакниин дуснайи. Гъаму вахтна дурарин арайиъ, гъеле ярхлаъ айиб **фтиз** ужуди рябкьюруш клури, гъюжат абхъу.

Люкьру ппаздихъан гьерху: «Я ппази, увуз Дербейтдиз гъягьюрайи аьрабачийин **хлиъ** айи гамшар хъаьрайи тлул рябкьюрайнуз?

Ппази гъя-гъя йивну гъяаьлхъю ва диди люкьраз гъапи: «Увуз аьрабачийин хлиъ айи тлулик **кабснайи** члар гъаз рябкьюри адарвуз?».

Люкь ппаздин суалниин рази **гъабшдар**. Дурар дитГирхну аьрабачийихъна гъушу.

Лигуруш тлулик члар кабснун айи.

Гъюжатнаъ ппази гъалиб гъабши.

§ 48. Гафар дигиш хъуб ва арайиз гъюб

Ихъ чГалнаъра гафар, ибарйириз ва предложенириз сагли шулайи вахтна, дигиш шулу вая дюзмиш шулу.

Существительныйир, существительныйирин йишв'ин ишлетмиш аплурайи прилагательныйир, числительныйир, ччвурнан еринар, вахт мялум дару глаголар падежаризна къадарариз, глаголар касаризна къадарариз, бязидар классаризна къадарариз дигиш шулу.

Гъаци гафар дигиш хъпахъди гафарин цъгъи жюрйирра арайиз гъюру.

222-пи илчлхуб. Исихъ тувнайи багахълу гафар кидиклай. Дигиш духънайи паяриккан цларар ккадатай.

1. Нир, нириъ, нирар, нириз, нир'ан.
2. Ужур, ужури, ужурин, ужуриз, ужустар.
3. Хъур, хъуб, хъуд, хъудпи, хъури, хъурар.
4. Думу, дугъу, дурар, дугъаз, дугъ'ин.
5. Урхуб, урхбу, урхбан, урхбаз, урхурайир.
6. Гъягъюраза, гъягъюрава, гъягъюрача (хъа), гъягъюрачва, гъягъюра.

Гафарин дигиш хъуб дюзмиш хъубхъан жара аплуз аьгъяди ккунду.

Эгер гафар дигиш хъуб гизафси аьхиринна инфиксдин кюемекниинди арайиз гъюраш, гафар дюзмиш хъуб приставкйиринна суффиксарин кюемекниинди ву. Месела: *чагъ, чагъи, чагъи бай* - гафар дигиш духънайидар ву, хъа *начагъ, начагъур* дюзмиш гъаши гафар ву.

223-пи илчлхуб. Исихъ тувнайи багагълу гафар кидиклай. Дигиш духънайи гафариккан диш, дюзмиш духънайидариккан лепе цлар ккадатай.

1. Бистан, бистниъ, бистанчи, бистанчивал, бистниз, бистнар.
2. Гучл, гучлури, гучлбаз, гучГрур.
3. Нагъил, нагълар, нагъилчи, нагъларихъ.
4. Урхуб, урхуз, дурхну, гъурхган, урхурайир.

224-пи илчлхуб. Дунариъ тувнайи гафар урхай. Дурар фици дюзмиш духънайидар вуш, йипай.

начагъ	ишбях
нахуш	зурначи
нягъякъ	хюрчабан
гъилихну	бикалай
гъибикІну	рягънихъан
даахну	гукІнацІ

§ 49. Гафнан асул ва аьхир

Гафарин арайиъ айи аьлакья улупбан дигиш'валар табасаран чГалнаъ кьуб жюрейиз жара шула:

а) Гафнан асулин айтІ класс ва къадар улупбан дигиш'валар.

Месела: *бай даахна - ху даабхна; гъар алдабтІну - гъарар алдапгІну; цІликаб гъубжну - цІикбар гъуржну* ва гъ. ж.

б) Гафнан аьхириъ падеж, къадар, кас, класс улупури шлу дигиш'валар. Месела: *Гъаригъ вичар гъя. Узу шикил зигураза. Учву аьшкъниинди лихурачва.*

Гафарин арайиъ айи аьлакья улупури дигиш шулайи пайназ аьхир кІуру.

Аьхир хътабгъган гъубзрайи гафнан пайназ а сул кІуру.

225-пи илчГихуб. Шиир урхай. Жара дапІнайи гафариъ аьхирар улупай.

БипДи Мазну зегъмет зигну,
Татрарикан дяхин дубхну,

Хъркьубси билих гьадабгъну,
Зат дидригъди **рягъниз гьярза.**

Улихъ хъайириз миннат дапӀну,
Баяр гашди хулаъ гъитну,
Аьзиз, жан чи, ккярябгъ дупну,
Дяхнин хюра хулаз харза.

Дяхнар гьюру гъи хябяхъдиз,
Утан **улихъ** улар хъайиз,
ЩирцДар духну гьязур вуйиз.
Йиз бализра ккикк апӀарза.

(Т. Шалбузов)

Гафар асулиз ва аьхириз жара апӀбан таблица

Асул	Аьхир	
гьюл	ер	} кьадар улупбан
теп	йир	
зав	У	}* асул падежар улупбан
	ун	
	уз	
лик	риъ	} йишван падежар улупбан
	рик	
	рикк	
	рихъ	
	рихъ	
йицӀ	риин	} Класс улупбан
	ригъ	
	УР	
	Уб	
жаргъура	уд	} Кае улупбан
	за	
	ва	
	хъа	
	ча	
	чва	

Къ айд . Табасаран члалнаъ гафарин аьхирари чпиз склонение айи члалнан паяриъ падежарна къадарар улупура, хъа спряжение айи члалнан пайнаъ, яна глаголиъ, касна къадар улупуру.

Дитланра гъайри сабкъадар числительныйириз класс улупура аьхирарра а, зиихъ тувнайи таблицайиз фикир тув.

226-пи илчГихуб. I. Текст кибиклруган, гьидирчнайи аьхирар гъяъри, гафарин арайиъ аьлакъя яратмиш аплинай.

Я Мирзабег..., я Агъабала... Шингъар дяряркъри гизаф йигъ... вуйи. Думу бригадирар... колхозникари... уч дапну кархана... духнайи дурц... рас апГбиин ва цийидар ккахъби... машгъул вуйи.

«Гъач, Мирзабег, Шингъри... саб клул зигуз гъягъюр...; белки, кас нахуш духънашул», - клури Агъабала улихъ гъучГву.

Шингъар адруган, арчул хил дудубгнайиси айи Мирзабегура, рази духъну: «Лап ужу... ляхин шулу, гъач гъягъюр...» - пну Агъабала... теклиф хушниинди къабул гъаплу.

Мурар гъюруган, Шингъар чан карает... айи кархана... айи...

П. *Мурта, кьефес, цал* клуру гафар асул падежариз дигиш аплинай ва аьхирариккан цъарар ккадатай.

227-пи илчГихуб. Гъаму дунариъди тувнайи чиб тялукъ вуйи гафарихъ класс ва къадар жигъатнаан хъпалгрусии аьхирар хъаъри, диклай.

узу гъафундар...

учу элегний...

учву биклай...

Гъаз уву гъаахундар...

уву гъюра...
дугъу гъудубгъун...

ухъу гъитлибклундай...
Узухъ хъебгун...

§ 50. Ччив, приставка, суффикс ва инфикс

Табшуругъ. Исихъ тувнайи гафар, чпин багахълувализ дилигку, группйириз жара аплури, дунариъди диклай. Му гафарин швнуб группа арайиз гъафну?

Лицуб, балугъчи, нягъякъ, урхуз, гъякъди, балутъар, лицури, дурхну, балугъчивал, урх, гъилицнац, гъякъюр, лицбу, балугъчйири, балугъ, урхури, лицуз.

Гафар чип-чипкан арайиз дуфнаидар ву. Саб гафнакан арайиз дуфнайи гафариз **багахълу** гафар клуру.

Месела: *лихура, дилихну, лихуз, гъилихган, лихури* ва гъ. ж. гафар вари *лих* клуру дюзмиш дубхънадру гафнакан арайиз гъафну. Хъа гъаму *лих* клуру гафнакан арайиз дуфнайи вари имбу гафариз дюзмиш гъашидар клурухъа. *Лих* клуру гаф имбу гафарин уртахъ вуйи пай ву.

Багахълу гафарик варидарик кайи уртахъ вуйи пайназ **гафнан ччив** клуру.

Ухъу зиихъ духнайи мисалнаъ айи *лихура, дилихну, лихуз, гъилихган, лихури* клуру гафарин ччив *лих* ву, гъаз гъапиш думу вари имбу гафарик кабхърайи уртахъ вуйи пай ву.

Къ а й д . Гафнан асас мяна ччиврак шлуб ву. Ччив адру гаф хъуб мумкин дар.

Ччивру шейъ, лишан, къадар, гъял, гъяракат, ляхин ва гъ. ж. улупуру.

228-пи илчлхуб. Макъала урхай. Саб ччивран гафар гъядягъюри ичв тетрадарий дунариъди диклай. Ччивариккан цларар ккадатай.

Лисун шули марччлихънари гъяни марччарин сюрю бинайихъинди илбицу. Ярхлаан дарди кюрпе ччиларин сесер гъаши, ччилариз чпин бабар багахъ шулайиваликан хабар дубхънайи. Ччилари аплурайи мяъьрин сесер марччаризра ерхъурайи. Марччлихънариз ччиларна марччар багахъ гъахъиш, ляхнар члур шлуб аьгъайи. Дурар марччарин улихъинди удучлву.

Ччиларбан Шябанра гъафил гъахъундайи. Дугъу чан ччилар марччариз дярякъру саб ичлзди хъау. Марччарин саркар Сеид халу бинайин улихъ хъайи ягъли таблиина удучлву ва марччлихънариз, гъяни марччар хъауз вахт ву, гъапи. Щиб вахт шайизра марччар бинайиина хъау ва, марччлихънар дурар ккудурзуз хъюгъю.

Яраб уву марччарин даламасна нис дадмиш гъаплур вуйклан?

Гафнан ччив, аьдат вуди, дигиш дубхъну ккуниб дар. Амма табасаран чГалнаъ бязи гафар, ччивар дигиш агЛруган, чиб айи гъялнаан дигиш духъну рякъюрхъуз. Месела: *бай* — *бали, бализ*; *хал* — *хлу, хулан*; *чар, чру, чрушин* ва гъ. ж.

Дидланра гъайри бязи гафар дигиш агЛруган, багахълу гафариъ пДийи ччивар арайиз гъюбра

мумкин ву: *риш - шуру, чи - чуччу, чве - ччвуччу, гъач - гъафну, гъюра* ва гъ. ж.

229-пи илч¹ихуб. Исихъ тувнайи гафарихъ, дивнайи суалариз жаваб шлубси, *юк Iв, пуб* гафар хъаъри, гафарин ибарйир дюзмиш ап¹инай. Ччиварихъ фицдар дигиш'валар шулаш, фикир тувай.

1. ищцурайиз фу? - ...
абснайиз фтихъ? - ...
архаинвал туврадариз фти? - ...
2. ...- фу? Яв дидар
...- гъапГну? ккундарзуз
...- гъап¹иш фу шул?
- гъап¹ну? гафар.

Дюзмиш дап¹ну адру гафарин ччивра, асулра саб ву. Месела: *стол, халкъ, хураг, ишччв, агъдев* ва гъ. ж.

Дюзмиш дап¹найи гафнан асулин паяр сабшвнуб ву: *Надинж'-вал, гъа-ах-ун-дай-|за| ж(и)к I-ур-|за|* ва гъ. ж.

Шийи гафар дюзмиш ап¹бан бадали, ччиварихъ хъаърайи асулин паяриз аффиксар к¹уру. Аффиксар приставкйир, инфиксар ва суффиксар ву. Месела: *гъижибк Iунза* к¹уру гафнан асул вуйи *гъижибк Iун-ди.к жик I* к¹уру ччивралан гъайри *гъи* - приставка, -б- инфикс ва -ун- суффиксра ка.

230-пи илч¹ихуб. Исихъ дунаригди тувнайи багахълу гафар мяна кайи паяриз жара ап¹ури, тетрадарик дик¹ай. Дурар фицдар ччиварикан духъна, улупай. Гафар мяна кайи паяриз жара ап¹бан чешне: *гъил¹ху¹н* [ча]

хуш'вал	элеъна	лигурахъа
нахушди	меэлеан	гъилигну
нахушур	элеуз	лигуз
нахуш'валиан	элеундарза	дилигну

Ччивран улихъ гъюру ва гафнак цДийи мяна капІру асулинпайназприставка кІуру. Месела: *ки-бирх, на-хуш, ка-дабгъ, гъ-убш* ва гъ. ж. гафарийъ *ки-, на-, ка-, гъ-* приставкйир ву, хъа *-бирх, -хуш, -убис* - мурар гафарин ччивар ву.

231-пи илчІихуб. Предложенйир урхай ва жара дапІнайи гафарийъ приставкйир агай.

1. Дугъри дупну ккун, гъаму аьхиримжи вахтна агъалйири гизаф пуз, артухъди тІалаб апІуз хъюгъна.
2. Дурари мегъел чпи зегъмет **дизигну** гъясил **дарапІубдикан** мянфяаьт ктабгъуз **даршлубдикан** фикир апІурадар. (газетдиан).
3. **Нягъякъ** улхбари анжагъ кІул ищру апІуру.
4. Ляхин гъабхъубси дапІну махъадакан.
5. Диктант бикІруган, уву дибикІнайиб сабсан ражну ахтармиш апІин.
6. Хайирсуз фикрар кІваъ дидисну, яв уьмур жикъи мапІан.

Ччивран къяляхъ шлу ва гафнак цДийи мяна капІру асулин пайназ суффикс кІуру. Месела: *хюрчабан, рягънихъан, ишбях* ва гъ. ж. гафарийъ - *бан, -хъан, -бях* суффиксар ву.

Къайд. Чпин метлебназ дилигну, суффиксар къюб жюрейиз жара шула:

1. Шийи гафар арайиз хурайи суффиксар: *марччлихъан*, *ччиларбан*, *гучлбях*.

2. Гафар дигиш аплурайи суффиксар: *чруийин*, *хъадап Ину*, ва гъ. ж.

232-пи илчлхуб. Исихъ тувнайи гафар ччиварихъан суффиксар жара аплури, тетрадарий диклай ва суффиксди гафназ фициб мяна тувраш, йипай.

I. ИкIрацI, аьрабачи, харатчи, силарбан, туканчи, аькьюлсуз, бахтлу.

II. Игитвал, марццишин, ШингъутI, АьметIай, даахну ва гъ. ж.

Саб гафнак сабшвнуб приставка ва сабшвнуб суффикс хъуб мумкин ву. **Месела:** *Чекмечивал* кIуру гафнак кьюб суффикс, *марччлихъанвал* кIуру гафнак шубуб суффикс ка, хъа *магъадабгъан*, *мигъилицан* кIуру гафарик кю-кюб приставка ка.

233-пи илчлхуб. Предложенйир урхай. Жара дапIнайи гафар мяна кайи паяриз жара аплури, ичв тетрадарий думу гафар диклай.

1. ЮкIв зарбди дахабгнайиз. **2.** Яв кIул нягъякди иццу мапIан. **3.** ФукIа дарди адмийин хал миккидипан. **4.** Ляхнихъан вари гьитIикIуру, хъа ипIруган, **кюмекчйир** гизаф дихъуру. **5.** УрчIвубпи май - **Гъалибвалин** йигъ ву. **6.** Гъайвнин **къялхъан**, хуйин **улхъан мягъян.** **7.** АнатГай баб, атIнар урхури, айвандикк деъна.

Ихь ч1алназ чаинди предметдин класс ва къадар улупру асулин пайра а. Думу гизафси ччивран къялаз гъюру вая ччиврак кпикъуру.

Ччивран къялаз гъюбахъди гафнан класс ва къадар улупбан лишан капГраи асулин пайназ инфикс к1уру. Месела: *Бай жа{J?}гъура.* (Къанажагълу класс). *Дай жа{б}гъура* (къанажагъсуз класс), *гъяйван, хъан1ну* (ялгъуз къадар) *гъяйвнар хъаъну* (гизаф къадар) вая *вич гъип1ну - вичар гъит1ну* ва гъ. ж.

Зиихъ ухъуз рябкъюрайиганси «жаргъура» к1уру глаголиъ *-р-* инфиксди къанажагълу класс, хъа «*жабгъура*» к1уру глаголиъ *-б-* инфиксди къанажагъсуз класс улупура. Гъацира *-р-*, *-б-* инфиксари ялгъуз ва гизаф къадарра улупуру. **Месела:** *Жанавар гъебгра. Жанаврар гъергра.* Дидлан савайи табасаран ч1алнаъ класс ва къадар улупбан показателар вуди *-н-*, *-тп-*, *-л-* инфиксарра ишлетмиш а1уру. **Месела:** *бай итпну, гъван ипну.*

234-пи илчГихуб. Предложенйир кидик1ай. Жара дап1найи гафарий инфиксар агай. Дурари гафарин мяна фици гъюдохюраш, кидибтай.

1. Хюрчабан, рукариск жин дубхънайи гъюр дябкъну, дидиз ккеънайи. Дугъхъан циб ярхласи гъадму гъюраз сулра ккеп1найи. 2. Ахю баб, хилар джик1ну, хинк1арихъ хъюгъю. Дугъан хтул Седефри, йигъаг джибк1ну, пичриин иливу. 3. Сурижатди сабпи сортнан халачи гъубху. Му дишагълийи гурху халачйир гьарган сабпи сортаан гъягъюру. 4. Абайи гьит1у

хутари балин спар гьадагъну, к1ур. (Мисал). Зегьмет дизригди **гьип1у** уьл шлиз-вушра гьярам ву.

235-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи ччив гафарихъ жюрбежюр аффиксар хъаъри, ц1ийи гафар дюзмиш дап1ну, дигиш ап1инай.

Чешне: а) *к1ак1 - к1ак1начи, к1ак1начиси, к1ак1начивалиинди, к1ак1начиди.*

б) *Зиг — зигур, гьизигну, дизигну, зигури, гьизигунза, зигай.*

1. Араба, рягъ, шир, лик, багъ.

2. Хуш, гьякъ, зигуб, элеуб, урччуб.

Составназ лигну гафар разбор ап1бан таблица

Фициб асул вуш	Асул					Аьхир
	Приставка	Ччив			Суффикс	
			Инфикс			
Дюзмиш	-	жи	-	к1	-	-
дарап1у	-	ли	-	х	-	-
Дюзмиш гьап1у	гьи	жи	-	к1	ун	за
	-	жи	б	к1	ура	ва
	ди	ли	-	ц	ну	-
		ли	б	ц	ур	а
	гьи	ли	-	х	ундар	чва
	ли	-	х	иди	хъа	

Къ а й д. Гафар составназ лигну разбор ап1руган, сифте асулихъан аьхир жара ап1уру, хъа асулиъ ччив дабгнуну, миди вуйи мяна кайи паяр фйир вуш, улупуру. Месела: *гьажаргъунча* к1уру гафнаъ - *ча* аьхир, *гьажаргъун* асул ву. Асулиъ ччив - *жагъ*, *гьа* - приставка, *-ун* суффикс, *-р*-инфикс ву.

Табшуругъ. Учву хъадар тят1иларин вахтна багъри

совхоздиз вая колхоздиз фицдар кюмекар тувнуш, дарснаъ ихтилат апинай. Хулаъ «Хъадан тятлилар гъавайиди гъаундарза» ччвур али ихтилат биклай.

236-пи илчлихуб. *Лик, ликур, лик ІанцІ; гук Інир, гук Ыишин, гук ІнацІ; хабар, хабарсузди, бейхабарвал кІуру гафар зиихъ тувнайи таблицайин тІалабар тамам аплури, разбор апинай.*

237-пи илчлихуб. М. Митаровдин «Гюни раццар» поэмайиан гъадабгънайи гъаму къатІ урхай. Жара дапІнайи гафар къюб дуньџди диклай. Сабпи дуньџ дюзмиш дапІну адру гафар, къюбпи дуньџра дюзмиш дапІнайидар.

КІван ца ккядябхъюз имдруган халкъдикан,
Минди-тинди лигур, агури каскъан,
Иран дин **сагъиб**, лап гъялак духъну,
Аьгъ аплуз **даршули** шагъдин **чве** дукІну.
Ифдин раццлан, майтарилан ул илбицну,
ТІуб за **дапІну**, гъагъиди гъапи дагъу:
«Ич къушмарра гизаф талаф гъапГунчва,
Шагъдин чве Ибрагъим-ханна гъакІунчва...
Увура гъамрарикан вува, - дупну,
Халкъарин ифйирна **майтар** улупну, -
Уву **хаинвал** гъапІганси яв халкъдиз
Аплурва учузра - хъугъвал алдариз.
Учухъна ву **гъизилар** хуз гъафунва, -
Уву гъургъушмихъди **тухъ** апархъа»
КІури миди хилар дисур **Жюгъейин**,
Ликарсана йитІур тІурни лап гъалин,
Ушвниџра убзур **деебцІнайи гъургъушум**,
Улариан утІубччвур **ифина кум**.
Гъамци ккудубкІу пис дяви йивбарин,
Ургуб **гъулахъди** Иран дин къушмарин.
Уъден халкъари, гъич саркъан мютГюгъ дарши,
Чпин жанар ватан бадали дивнийи.

Жансуз духънайи душман къяляхъ гъаши,
Зат **гъалибвалин бина** дивуз дарши.
Ургуб **гъул** лап к'ан'ан-к'улиз ккидирчну
Кьулхъарин **гъала** гъибису, къаст дап'ну. •
Гъаргандиз мушваъ гъузбан умуд кивну
Шубуд агъзуркъан **къушмар** дина гъау...

238-пи илчГихуб. Сифте приставкйирра, суффиксарра кайи, хъа анжагъ суффиксар кайи, аьхирра марцци ччив вуйи гафар гъадагъури, тетрадарий дик'ай.

Навруз, тямягъкар, бахтлу, нахуш'вал, мукучан, калуш, ягъурсуз, микибикъанай, файтунчи, дуст, машинист, хизан, чайчи, намердси, гъир'ятлу, бейтерефкар, изан, мягъсулар.

239-пи илчГихуб. Предложенйир урхай. Гъаму предложенйириъ чиб саб ччивракан арайиз дуфнайидарси рьякъюрашра, багахьлу дару гафар фундар вуш, улупай.

1. «Я риш, халачи фила рибшурва? - гъерху къаби Ханумагъайи. - «Магъа рибшуз хъюгъраза, баб» - аьлхъюри жаваб туву Сурижатди...

2. «Рякъди гъюр гъюра, гъюр гъюра!» - ч'игъ гъап'у тепейилан сари.

3. Хуйиз ху ап'уб фу ву? Хуйир гъап'Гну к'ури хуйир хуйирди гъузру.

4. Баяри йифкан «аба» ап'ура. Къалачийи йиф лизи ап'ура.

5. Гергми вазли йишв ригъ али йигъси дебккна. Гъубшу вазли больницайиъ гъахъунза.

§ 51. Гафар дюзмиш вая дигиш ап1руган, сесер гьюдюхюб ва гьядахьуб

Та бшуругъ. Ибарйир адахъну урхай. Жара дап1найи гафариъ фицдар дигиш'валар гяхънуш, йипай. Думу дигиш'валар гъз арайиз гьафидар ву?

1. Бай **дис** - ччил **бис**.
2. Вич **ип1ин** - вичар **иг1ин**.
3. К1ари жабгъура - К1арар **жаргъура**.
4. **Мурсул** абч - **мурслар** арч.
5. **Йигъаг** ил ив - **йигъккикк** ца ккап!.

Гафар дюзмиш вая дигиш ап1руган, гафнан асулиъ гьам ачухъ гьамсана ачухъ дару сесер гьюдюхюб вая гьядахьуб мумкин ву.

Гафариъ мици арайиз гьюрайи дигиш'валар кьуб жюрейиз жара шула.

1. **Ударениейихъди** аьлакьалу вуйи дигиш'валар. (Дидин гьякънаан зиихъра дупнахъа).

2. **Ударениейихъди** аьлакьалу дару дигиш'валар.

Гафар дюзмиш вая дигиш ап1руган, ударение учв али слогдилан жара слогдиина гьябгъбахъди сабеи бязи ачухъ ва ачухъ дару сесер гьюдюхюб вая зат имдарди гьядахьуб мумкин ву.

Гафариъ ударениейихъди аьлакьалу вуйи гьамцдар дигиш'валар арайиз гьюру.

а) Ачухъ сес арайиан адабхьуб. (*Бархал - бархлар, гута - гутйир.*)

б) Сес лабиалламиш хьуб. (*Яркур - яркврар.*)

в) Ачухъ сес гъядябхъган, ачухъ дару лал сеснан
къяляхъ хъайи зил сес лал сесназ илтѣибклуб (*шид*
- *штар*.)

б — *п*: хъуб — хъну, чиб - чпи.

д - *т*: кидит - ктитну, шид - штар.

хъ - *хъ*: алахъуб - алахъуб.

ж - *ч*: кажаргъ - кчаргъну, хъажаргъ -
хъчаргъну.

к! — *ч!*: гъакТну - гъачТиш.

240-пи илчГихуб. Исихъ тувнайи гафар актив падеждиъ
диври, кидиклай. Гафариъ фицдар дигиш'валар гъахънуш,
йипай.

бачукі -	хъял -
бай -	гаркГал ~
риш -	чве -
сяаѣт -	хан -

241-пи илчІихуб. Гъаму гафар ва ибарйир гизаф
къадарназ илтѣиклай. Дурариъ гъаши дигиш'валар улупай.

келле -	гъван биргъ -
гъидикъ -	цѣурцѣул бис -
уълке -	къутІ ипІин -
афтафа -	йиц хъапІ -
мухур -	цѣикаб убж -

242-пи илчГихуб. Скобкйириз гъадагънайи гафар, чиб
тялукъ вуйи гафарихъди аьлакъайиѣ тѣаѣри, предложенйир
кидиклай. Думу гафариин ударение дивай.

1. Итни (йигъ) гвачинин, ахсрар ккивну-ккивундар клури, малла (Гьесихъ) рякьюъ учлвру. (Махъв.)
 2. Эскрин аба Абдуллагъдин ва баб Къисханумдин (шадвал) сяргъят адар (газетдиан). 3. Магъа цци (Гюгърягъ) къялан (мектеб) урхурайидарин (гъясилвал) бригада тешкил дапна (Газетдиан). 4. Абрам, увуз саб (ражну) рабгру (жакъв) мукъмар гъеерхънийин? (М. Ш.) 5. Илхийр Жамал-(хан) уву сари (хъаур). Зарбди гъябгъру тюнт (гъяйван) эйси вуй гъучагъ вува. (Уъ. Б.) 6. Дагъдик кипу ца учухъна хъубкъри айиган, учу гъяракат (аплуб) ич (марччар) улихъ хъайи йишвак ца кипунча. (А. Ж.).

243-пи илчлхуб. Гъидирчнайи гъярфар гъяъри, текст кибиклай. Учву гъяу гъярфарин сесери гафарик фицдар дигиш'валар каъраш, кидибтай.

Мустафа халуи чан ул...бар давам аплури, клуру: «Лигай, гъуландар, уъл ликр...кк ккивувал - дидин гъадри к...рувал ву... . Узуз гъич саб гъ...андин кликилкъан ди...рихъру гъумран чюлиъ гергмиди тикмиш да...найи гъвандин бару гъя...къюнзуз. Дидкан гъерхган, узуз гъамци кти...тнийи: фила-вуш саб заман...йиъ гъаму чюл...антина девейи,..нди гъягъюрайи са... касдин хил'ан уълин тики жил...ина ада...хъуру. Му касди, гъаму тики а...гури, гизаф чарйир зигуру, амма бихъу...дар. Му уълиз гъа...у гъюрмат даринхъа?

Уъл вар...тлан гирами, ширин мутму ву, дидиз варитлан ахью гъ...рмат дапну ккун. (А. Жяфаров).

Гафар арайиз гъюб ва орфография текрар ап1бан бадали суаларна табшуругъар

1. Гафар дюзмиш вая дигиш хъуб фтихъди аьлакьалу вуш, йипай.
2. Гафнан аьхир фу ву? Асул фу ву?
3. Гафнан асулик фицдар мяналу паяр кахъра?
4. Ччив, приставка, инфикс ва суффикс фтиз к1руш, йипай.
5. Гафар дюзмиш вая дигиш ап1руган, бязи ачухъ ва ачухъ дару сесериз фу хъуб мумкин ву?

244-пи илч1ихуб. И.А. Крыловдин «Фил ва Алабаш» басня урхай. Жара дап1найи гафарикан сифте дюзмиш дап1надрудар, хъа дюзмиш дап1найидар гъядягъюри кьуб дуньди тетрадарий диклай.

Гъюлягъ **фил** либцури айи,
Халкъдиз улупбан бадали.
Фил ухъухъ гъич **дархъбаз** лигну,
Дидин къяляхъ махлукъ хъахъру.
Наънан-вуш гъядябхъю Алабаш,
Фил гъябкъган, дубхъну **дирбаш,**
Думу **хъюбгъру** филихъ хъебгуз,
Дидик кабхъуз, **дяви** ккебгъуз.
«Русвагъ мап1ана жвув, **гъунши,** —
К1ру дидиз **Ругъац** хуйи. -
Филихъди увхъан гъюз шулдар,
Гъясбикк дарап1ди яв аьмпар,

Улихъна гъябгъюра думу, -
Уву **хъебгбаан** эбгнаву».
«Гъей-гъей! - гъапи Алабашди. -
Зуз ккунибра гъадму вуки,
Гъич **элегбаригъ** гъюдрубчІвди,
Ад гъадабгъуб ахю вуйи
Гъит йипри вари хуйири:
Агъ, Алабаш, вуда дирбаш,
Эгер думу филихъ **хъебграш...**»

245-пи илчІихуб. Гъаму саб ччивран гафар тетрадаригъ
дикІай. Гъюдохюрайи ачухъ сеснан гъярфариккан саб,
ачухъ дару сеснан гъярфариккан кьуб цІар ккадатай.

Хъадукар, хъадукру, хъадукран, хъадукрин.
Риш, шуру, шуран, шур'ин, шурак.
Гъюд, гъюдру, гъюдран, гъюдриин.
Гъач, гъюб, гъафну, гъафиш, гъюри, дуфну.
Вахт, бахтну, бахтнан, бахтниин.
ЙикІ, гъакІну, гъакІиш, дукІна, йикІиди.

§ 52. К1ул'инди вуйи ч1алнан паярикан уьмуми мялумат

1. Ч1алнан паяр швнуб ва фйир ву?
2. К1ул'инди вуйи ч1алнан паяр кюмекчи ч1алнан паярихан фит'инди жара шула?
3. Фицдар к1ул'инди вуйи ч1алнан паяр аьгьячвуз? Табасаран ч1алнаь 10 ч1алнан пай а.
Дурар, ч1алнаь чпи гьабхурайи ролиз лигну, шубуб группайиз жара шула.
  1. КГул'инди вуйи ч1алнан паяр.
  2. Кюмекчи ч1алнан паяр.
  3. Междометие.

К1ул'инди вуйи ч1алнан паяр - мурар **существительныйир, прилагательныйир, числительныйир** (гьисаб ап1бан ччвурар), **ччвурнан еринар, глагол ва наречие** ву.

КГул'инди вуйи ч1алнан паярик кахьрайи гьарсаб гафназ чан мяна а, ва фициб-вуш саб суалназ жаваб шула. Дурари шей'арин ччвурар, лишнар, къадарар, ляхнар, гьялар, гьяракатар ва гь.ж. улупуру.

Кюмекчи ч1алнан паяри к1ул'инди вуйи ч1алнан паярин арайиь шлу аьлакьйир уьрхюру ва ихь гьисс ап1бар улупуру. Дурар **союзар, послелогар, частицйир** ву.

Хусуси группа арайиз хура междометиейи.

246-пи илчІихуб. Исихъ тувнайи предложенйириѣ *фуж?*
фу? кІуру суалариз жаваб шлу гафар дагну кьуб дунѣди
дикІай. Сабпи дунѣ *фуж?* кІуру суалназ жаваб шлу гафар,
кьубпи дунѣ *фу?* кІуру суалназ жаваб шлу гафар.

Чешне:

фуж?

фу?

Аслан

Дербент

1. Аслан ужуди урхру бай ву. 2. Дугъу гьарган
табасаран чІалнаан «хьубар» гьадагъури шулу. 3. Кьиб-
ла Дагъустандиѣ Каспий гьюлин гьирагъдихъ Дербент
кІуру шагъур ерлешмиш дубхъна. 4. Дербентдин заан
кІулихъ Нарин гъала хъа. 5. Гьар йисан ич мектебдиан
Дербентдин тарихи йишвариз ва Огни шюше заводдиз
экскурсияйиз баяр-шубар гъягъюри шулу. 6. Хюрчабан
Сулейман чан Шарикра хъади слихъ хъергна. 7. Ше-
рифна Къази Кьюлигъ майдандиѣ дидиз ккеъна. 8.
Учуз кьуб кІари, шубуб мудур ва хьуб ччил ачуз. 9.
Лезг-йирин машгъур шаир АстІил Сулейман ва Хюрюг
Тагьир ужудар дустар вуди гъахъну.

Табшуругъ. Гъаз учву гъядягънайи садар
существительнйир ахю гьярфниинди, тмундар бипди
гьярфниинди ккергъну дикІураш, кидибтай.

247-пи илчІихуб. Предложенйир тетрадариз кидикГай.
Прилагательнйир дагну, цІарар ккадатай. Дураф фицдар
суалариз жаваб шулаш, йипай.

1. Хьадукран жикъи уьмурра ккудубкІну. 2. Гюрчег
уьру, элвен кюкйири кІван шадвал, дюн'яйин ва
инсандин жигьилвал улупура. (Аь. Къасумов)

Ув'ин чру либас гъи ал,
Гъатлабцна яв гъалин яркур.
Ягъал гъарзун сабнуб клакнаъ
Рябкъюри а успагъи тур.

(П. Асланов)

248-пи илчлхуб. Предложенйириъ числительныйи агай.
Дурар фуну гафариз тялукъ вуш, тыйин агГинай.

Гафар шулу агъзуринна ккайидар,
Гафар шулу саб кепкизра багъадар.
Варж йисра, чве, аькьюллуйиз гизаф дар.
Аькьюл дубгну, хъау кьюд йигъ герек дар.

(Къ. Аьгъмадов)

Стлал Сулейман Асккан Стлаларин гъулаъ касиб
нежбрин хизандиъ агъзурна миржидваржна
йирхъцлурна урчлвудпи йисан бабкан гъахъну. Совхозар
имида ич гъулаъ кьудваржна ургцлур ккитру хюнйир,
хъудварж члур у малар, хъуцГурна миржиб даяр хъайи
хварар ва кьуд агъзурна шубудварж баб марччар айи.
Хъадан тятлларин улихъ юкьубпи ва хъубпи классарин,
гъацира урчлвубпи ва йипДубпи классарин арайиъ
жюрбежюр соревнованийи гъахънийи. Соревнованийириъ
хъубпи ва урчлвубпи классар гъалиб гъахъну.

249-пи илчлхуб. Ихтилат урхай. Ччвурнан еринар агай.
Дурар фуну гафарин йишв'ин ишлетмиш дапнаш, йипай.

Лейлайи, чан рангнан къалмар адагъну, шикил зигуз
хъюгъиган, дурарин гъунши риш, хъуд йисаъ айи Суна,

наан ашра дугъан багахъна хъуркъуйи. Думу Лейлайн кьалмариин гъяйран духънайи... Дугъазра хилиъ кьалам бисуз ккундийи, амма Лейлайи чан кьалмарик кучуз гъитдайи.

Гъар ражну шагъриз гъягъруган, адашди Сунайхъан гьерхуйи: «Гъан, йип, йиз ужур, фу хузавуз шагъриан?» - «Узуз кьалмар аькъин» - тлалаб аплуйи ШУРУ-

Адашди дугъаз шагъриан цийи палтар, жюрбежюр уйинжагъар хуйи. Амма гъаз-вуш дугъу саб ражнур кьалмар гъахундайи. (Ш.Къ.)

250-пи илчГихуб. Предложенйириъ глаголар агай. Глагол предложениейин фуну член вуди шулу?

1. Ич классдиъ урхурайидари хъадну совхоздиъ ужуб зегъмет гъизигну. 2. Гъамус учу дарсар аьгъю аплбиин машгъул вуча. 3. Икриз удубчГву кюрпе ччил гъар йигъан пеэр, гъяштйирихъ хъебгуйи. 4. Дидиз чав аьхю гъунар аплурайиганси рябкъюйи. 5. Анжагъ зангар датт дидиз мютЮгъ дайи. Даттлин дирбаш'вал гъябкъю ччил саб жюре тяжубвалиинди дидиз либгуйи ва, чазра хабар дарди, диди ликар къяляхъ алдагъуйи.

Табшуругъ. Хъадну мягъсулдар чюлиъ фицдар ляхнар гъахури шулуш, жвуван гафариинди ачухъ аплйнай. Думу темайиан изложение бикТай.

§ 53. Существительнойин эгъемият ва грамматикайин лишнар

Шейънан (мутмуйин) ччвур вуйи ва *фуж?* *фу?* клуру суаларикан сабдиз жаваб шлу члалнан пайназ **существительное** клуру. Месела: *фуж?* *Гагарин сарпи фуж?* *космонавт* гъахъну. **Фу?** *Спутник аъридиз гъабхурайи фу?* *ракета гъавайин заан гъатариз удубчлвну.*

251-пи илчлхуб. Предложенйир кидиклай. **Фуж?** **фу?** клуру суалариз жаваб туврайи гафариккан цларар ккадатаи. Думу гафар фуну члалнан паяр вуш, йипай.

1. Навруз халу айи терефназди дилигну, Селим маш завузди дахъу. (М.М.) 2. Узу йиз дажи Бичерахов элънайи клару кегъерин багхъантина хъапГунза. (М.Ш.) 3. Ахъю Ватандин дяви гъабшиган, Щадасайи чан кюр бай, Шамилини вахтарин тапанчина шюшке тувну, дявдиз гъаъну. 4. Сурхай вертолётдиъди Къизляриз хътаънийи ва сад йигълан больницайиъ кечмиш гъахънийи. (Аъ. Абу-Бакар). 5. Гъей аплин, гъей, йиз бай Мизах, хъасин гъадагъ муччвур ва зах. (Н. Саруханов). 6. Акъюлсуз клул ликариз бала ву. (Мисал).

Существительныйири жюрбежюр ччвурар улупуру:

а) Инсанарин: *духтур, нягъливан, Сафри, гюзюр, чубан, Ажай, баб, Бейбутов, фендигар.*

б) Гъяйванатарин: *пеленг, швеъ, ергюх, сил,*

швушваг, жанавар, хюни, якъ, гамуш, жираф, деве, аслан, чакъал.

в) *ничхрарин: ппази, люкъ, луф, пеъ, шюхъ, уърдег, псинчI, гуганай, тIаеус гъуш, гъяшти, пIямпIюгъ, ккуккум, гъаз, датт* ва гъ. ж.

г) *Мутмуир: кусри, диван, шалвар, сяаып, гъалав, муччур, аъхин, марфакI, хунча* ва гъ. ж.

д) *Алатарин: дурхин, екIв, рашил, табушв, гаркIал, убушв, дуркъар, ранда* ва гъ. ж.

е) *Набататарин: жихир, вич, хут, хиф, беъли, кумиш, учIвру цIабар, арфани, хумурзаг, гъарпуз, келем, харан чинчар* ва гъ.ж.

ё) *Табиаътдин гъядисйирин: микI, буран, аяз, мархъ, аъхълушин, йишв, йигъ, гвачIин, хябяхъ, сел, йиф, мучIушин, амсишин* ва гъ. ж.

ж) *Хасиятнан ва лишнарин ччвурар: угъри, къискъис, лути, мерд, намерд, игит, гучIбях, зиринг, фагъум, намус, абурлу, тямгъкар, саил, бахтсуз, у стад, аърифдар* ва ж.

252-пи илчIихуб. Гъаму существителънийир зиихъ улупнайибси жюрйириз жара апIури, дикIай.

Фугъан, шкаф, сябун, ккуртт, леэф, самовар, таз, екIв, бурав, бушгъаб, тIавус, футнакар, кагъаз, линейка, чвул, къакъниш, фургъун, лютке, сторож, тахсиркар, уьмур, шадвал, мармардаш.

253-пи илчIихуб. Ихтилат урхай. Инсан улупру существителънийир, асул формйириъ тIаъри, дикIай. Хае ва жинс существителъниирикан фу аъгъаш, йипай.

Мягъяч кѳубан бай вуйи. Думу зегъмет зигуз аьшкъ айир ва гьарган яшлуиирин гьуллугънаъ хьуз ккунир вуйи. Гьаддиз думу вардиз ккундийи. Муху-Мирзайин абйир-бабаризра бай къабул духънайи. Йитим ву кѳури, дугъан язухъра агѳури шуйи. Дугъаз цѳийи палтарра гьидирхнийи. Муху-Мирзана Бай-Сунгъур йигъан дарсариз гъягъюйи, хъа Мягъяч чахъан удукъру ляхнар апѳури, хулаъ гьузуйи. Къюб гъяфтайилан Мягъячра мектебдиз къабул гъапѳу. Гъамци думу Муху-Мирзайихъди дарсариз гъягъюз хъюгъю. Бай-Сунгъури аьраб чѳалниинди урхуйи, хъа Муху-Мирзайина Мягъячди - урус чѳалниинди. Дарсарихъан дурари чпин таярихъди тамшир апѳури шуйи (М.С. Ягъ 'яевдинубдиан).

Существительныйир классариз, къадарариз ва падежариз дигиш шулу.

Месела: *Ахсрар йивури, Маисум нивкГан хьиргу* предложениейиъ айи *ахсрар* кѳуру существительное къанажагъсуз класс ву, гизаф къадарнаъ ва ччвур падеждиъ а, хъа *Маисум* кѳуру существительное канажагълу класс ву, ялгъуз къадарнаъ ва ччвур падеждиъ а.

254-пи илчѳихуб. Предложеныйир кидикѳай. Жара дапѳнайи существительныйирир класс, къадар ва падеж тыйин апѳинай.

Чѳамччли хъял кади гаф къяляхъ хътапѳу. Ихъ уьлкеийи агъзрариинди заводар ва **фабрикар** яратмиш дагѳна. (Д.Ильин) **Русланди** явашди **тур апѳуру** ис.

(А.П.) Гьюри а **махъвран** аьхир, ккудубк1урадар **ляхин**.
Гъирагъдихъ зурба гьюлин деъна **Иван** гьумрин,
ккилигури а китраз, гъагъи фикрар гьюри к1ваз.
(Махъв) Ич **хуларин** кьюд **унч1вар** кючейизди
лигурайидар ву. Юкьуб тереф к1ан-к1ул адру буш
дюзенар вуйи. **Исрафили Ил'ясдиз** хяр убшвуз кюмек
аг1урайи. Гьамус Кафари вуйибси **т1умт1ун багълар**
гъат1арцна.

Гъат1абщ суфра... **яшлудариз**
Гьюдли **гутйир** ккирч зикв айи.
Адабгъ **адаш**, якъ арайиз
Гьаму йигъаз уьбхюрайи.

(Ю.Б.)

255-пи илч1ихуб. *Дамагъ, шаир, Асли, дургъунагъ* к1уру
гафар асул падежариз дигиш апинай. Падеж улупбан
аьхирариккан ц1дарар ккадатай.

256-пи илч1ихуб. Гъидирчнайи гафар гъяъри,
предложенйир тамам апинай ва тетрадарйъ дик1ай. Учву
гъяу гафар фуну ч1алнан пай вуш, йипай.

1. Жигъил... умуд вари жигъатаркан кадабт1найиган,
саб дупну дугъаз жил'ин инсандинсиб ликрин...
гъябкъю. (Махъв) 2. ... машназ лигуру, ... ликариз.
3. Магъа ... ужур ... багъбанчи гьюра, дугъу ... гьюжат
гъял аплур. 4. «Фила духънура ухъуз сарун_акв ...
рябкъюйкГан? - гъапи миж кадабт1найи Меседуйи
(А. Мягъямаев) 5. Гъирагъдихъантина ... жаргъурайи
Мар'ям гъяркъю ... гъарай ут1убччу. (М. Хангишиев)
6. Мектебдин ... участокдиъ ... йис мидиз улихъна
мялимдин улупбариинди киву ... гъелемариин гъяйран
шлустар ... гъвал хъайи шафран вичар алийи. (Т.М.)

Гъяъбан бадали гафар: балин, шил, дуст, душман, думу, гьюрматлу, ихь, дюн'я гъяйвниинди, чубнариан, тажрубайин, вичун, уьру.

§ 54. Предложениииъ существительной гъабхурайи синтаксисдин роль

Табшуругъ. Исихъ тувнайи предложениииъ существительнийр агай ва дурар предложениийин фуну членар вуш, йипай.

1. Мустафа совхоздин тракторист вуйи. 2. Абайи Гъясназ шагъриан цийи туп дубхнайи.

Предложениииъ существительное фунуб вушра член вуди хьуб мумкин ву. Амма гизафси существительное предложениииъ подлежащее вая дополнение вуди шулу.

Месела: 1. *Марччлихъни тепейиин гъевесниинди иеутлрс. йивура* предложениииъ шли? *марччлихъни* (подл.) фу? *швутIрам* (диш. дополн.), наан? *тепейиин* (обет.) фици? *гъевесниинди* (обство) шула.

2. *Жанаври Гъандайиз аъхю зийнар дапIнайи* кIлуру предложениииъ фти? *жанаври* (подл.) гъапIнийи? *зийнар дапIнайи* (составной сказ.) фтиз? *Гъандайиз* чап дополнение шула.

257-пи илчIхуб. Предложенйир кидикIай. Подлежащее вуйи существительнийириккан цIларар ккадатай.

1. Къарнийир къиблайиз тIирхура. 2. Ноябрин ваз багахъ шула. 3. Гъвандин устайи къюб мертебайин хулар дивра. 4. Аьлдиз алабхъурайи цийи ваз гъябкъю. 5. Сафар халайи хюни ккудубзура. 6. Урхбаан ич класс вари классарин улихъ хъа. 7. Фикирлуйи гужлир гъарган ккагъру. 8. Керим армияйиз гъягъяйиз колхоздин комсомол тешкилатдин секретарь вуйи. (М.Ш.)

258-пи илчIихуб. М. Шамхаловдин «Муштулугъ» гъикаяйиан гъадабгънайи гъаму къатI урхай. Жара дапIнайи существительнийир предложениемин фуну членар вуш, йипай.

Ригъдин манишну вари табиаьт гъюблан-гъюбаз чаз **табигъ апIурайи**. МитIлан улихъна жан алидарси ришвурайиси рякъру **дагълар**, **тепийир** гъаму с сикинди, хиялнаь ахъну айидарси рякъюрайи. **Гъарар**, **яркврар сует духънайи**. **УкIар-кIажар** кюргънайи. Дидиз табигъ дарудар, дидхъан ккагъуз духъну адрудар игниь айи шубар вуйи. Дурар анжагъ чпин кIваь айи **къастназ** табигъ вуйи. Дурарин **метлеб** - ликрихъ хъайи йишв дубгну ккудубкIну, чпихъди соревнование гъабхури айидарин йишваз гъягъюб ва, дурариз кюмек апIури, чпи гъалиб гъашиб улупуб вуйи. Дурарин хиларий айи **дагъарин** хъпалгу **сес** зат сикин дарди зарбди **гъавайиан** тIирхурайи **уьрдгарин** **лижан** сесси ебхури айи.

Существительное предложениемий *составной* *сказуемойин* ччвур пай вудира шулу. **Месела:** *Шихкерим совхоздин аьхюну агроном ву кIуру*

|| предложениетъ агроном кѣру гаф составной
сказуемойин ччвур пай ву.

259-пи илчѣхуб. Исихъ тувнайи предложенъириъ
составной сказуемъир агай ва дурарин ччвур пай улупай.

1. Хъубпи классдиъ урхурайидари бистниъ ачлал
апГурайи. 2. Юкъубпи классдиъ урхурайидар тазади
кивнайи памадрин штиларихъ шид хъубзбиин машгъул
вуйи. 3. Варидарик аьшкъ ва гъяракат кади
рябкъюрайи. 4. Малдарари гъубшу къюрдну ужуб
зегъмет гъизигнийи. 5. Ляхнин натижъирра писдар
гъахъундаи. 6. Гъарсар дояркаи чаз тувнайи никк
ккудубзбан план артухъдира кади тамам гъапГнийи.
7. Йигъар хябяхъ шула. 8. Йитим ччилу мяъ апиура.

260-пи илчѣхуб. Гъидирчнаи существительныйир
гъяъри, предложенъир кидиклай. Учву гъяу
существительныйир предложениетъин фуну членар вуш,
йипай.

1. Узу ... шиърар гизаф ккунир вуза. 2. Инсандиз
айи девлетарик варитлан ахю ... сабур ву. 3. Сабпну
багахъ хъайи ... унчѣвар аку гъаши. (Ш.Къ.)
4. Жвул'арин ... ужудар шиърар дикѣури шулу.
5. Хамис йигъан, дарсарин къяляхъ учу гъунши гъулан
... гюрюшмиш хъуз гъушнийча. 6. Му ражну гъалибвал
саризра ... гъабхъундаи. 7. Хъадукра... швнуб жюрейин
ничхарарин мукъамна сес ади шулдаринхъа!

Гъяъбан бадали гафар: *Пушкин, девлет,
хулар, Муслим, футболистар, къисмат, яркур.*

Т а б ш у р у г њ . Обращение фтиз к1уруш, к1ваин
ап1иной. Бик1баъ обращение предложенийин миди вуйи
членарихъан фици жара ап1уру?

261-пи илч1ихуб. П. Аслановдин «Бабкан гъаши йигъ»
шиъриан гъадагънайи гъаму бендар урхай ва обращение
вуйи гафар улупай.

Абжаб гъялак вува, уьмур,
Дарш явашур вуйк1ан узу
Хпири зуз гъапну: «Закур
Уву бабкан гъаши йигъ ву.

Гъач, абхюжви, хайир ккуни
Яр-дустариз дап1ну теклиф,
Ап1урхъа ихъ юк1вар мани,
ДарапГди мал-мутму гъайиф.
Текрар шулдар му аку йигъ.
Сабпи ч1вет1ар гъап1у йигъан
Башкъа саягъ аьлхьюру ригъ».

- «Ваъ, ваъ, абзиз, думу йигъхъан
Хъугъ, цГихъанси гуч1уразуз...

Предложенияйин жюрбежюр членар хьубт1ан
башкъа, существительное предложенийиъ
обращение вудира шулу.

Меселә:

Жямяаътар, Рустам гъюб'ин шад вуза! (А.Ж.)

Йиз абзиз руг, у зуз ип1руб туву руг... (А.Ж.)

Магъа, дусткас, вари хулар явдар ву.

Мушваъ «жмяяътар», «дусткас», «йиз аъзиз руг» обращенийр ву.

262-пи илчлхуб. Предложеныйр кидиклай. Дурарий обращенийр агай ва лазим гъюру ишарыйр диври, жара апГинай.

1. «Гъаплну жан гага увуз фу дубхъна? - гърху дугъхъан баяри (Махъв). 2. Йип мяъли Лукъман, йип ич бай! 3. «Вара уву фил гужли фуре маплан, хъа йихъ гъаврий! Гъапибси даршиш ляхин, хъави шулвуз», - клуру зимзру (Гъ.Щ.)

4. Гъарай эллер пис касариз,
Аъжаб дюн'я дубхънадарин!
Дугъри касар дюн'яйикан,
Фукъан инжик духънадарин!

(Е. Эмин)

5. Я жакъв наана гъябгъюрава? (Махъв). 6. Йиз ожур Милейсат яв кагъаз вазлин йицлубдий узухъна гъурубкъну. (М.Ш.) 7. Ассаламун алейкум, учвуз къувват ибшри устийр» (А.Ж.)

Эгер уву гъахъундайиш,
Шулдайза зу пашман дада.
Му дюн'яйин бахтсузвализ
Гъаз гъахунва аъзиз дада?

(Х.Т.)

263-пи илчлхуб. Литературайин хрестоматияйин саб эсериан обращенийр кайи хуб предложение дагну, ичв

тетрадарий диклай. Обращенийриккан цларар ккадатай. Дурар фуну члалнан паяр вуш, йипай.

Ичв юлдшарин ччвурар обращенийр вуди ишлетмиш аплури, бици ихтилат дюзмиш аплинай ва тетрадарий биклай.

§ 55. Существительныйирин къанажагълу ва къанажагъсуз классар

Табасаран члалнаъ существительныйир къюб классдиз жара шула. *Къанажагълу* ва *къанажагъсуз* классариз.

Къанажагълу классдий айи существительныйир *фуж?* клуру суалназ жаваб шулу ва анжагъ чпиз аькьюл айи, инсан улупру существительныйиртлан дурарик кахьдар.

Месела: *фуж? аьлим, духтир, июнь, футнакар, шахтёр, хала, гъарачи.*

Къанажагъсуз классдий айи существительныйир *фу?* клуру суалназ жаваб шулу. Месела: *фу? гъюр, калуш, зимз, арфани, сяаът, якъ, пг Гурфан.*

Зиихъ тувнайи мисалариан рябкъюрайиганси, табасаран члалнаъ нефес алдру шей'арилан гъайри, жюрбежюр нефес али шей'арра къанажагъсуз классдик кахъра. Гъаз гъапиш, ихъ члалнаъ существительныйир чпиз аькьюл аивализ дилигну классариз жара шула.

Аькьюл айидариз *къанажагълуийр* клурухъа, хъа аькьюл адрудариз *къанажагъсузар.*

Т е в а й . Урус члалниинди: *Кто? человек, рыба, орёл, корова, лётчик.*

Ихъ члалниинди: *фуж?* адми, лётчик, *фу?*
балугъ, люкъ, хюни.

264-пи илчГихуб. Исихъ тувнайи существительныйир
классариз жара аплури, кюб дуньди диклай. Сабпи дунь
фуж? клуру суалназ жаваб шлудар, кюбпибдиъра *фу?* клуру
суалназ жаваб шлудар.

Чешне:

<i>фуж?</i>	<i>фу?</i>
ашукъ	чюнгюр

Ягълухъ, секретаръ, гьяжилеглег, пионер, Муртаз,
иставут, абзарлу, хандак1, сиягъят, Дагъустан, чимил,
ашукъ, чюнгюр, севдигар, капитан, абдалат, дакъикъа,
Зейнабат, гъулажви, Тинит1, чарх, келле, сиясат, сяаьт,
Есенин, челег, рузи, абмалдар, кесп, устад, чавуш,
келлегюз, набалугъ.

265-пи илчГихуб. Сифте шиир фикирлуди урхай, хъа
кибиклай. Существительныйириккан цларар ккадатай ва
суалариинди дурарин класс тьяин аплинай.

Магъа дурарин метлеблу йигъ хъубкью. Накъ мархъ
убгъури гьябкъган, бязидар нягьякъди шад гъахъунчва!
Гъи мургли марцц гъапганси, дифарихъан зав азад
вуйи. Мюгъюббатну ялав гъадабгънайи кюб кван
аьшкънаан вуйхъиб, Фатма халайин муганаз шад вал
дярябкъю айвандикк псинчлари шад гъарай ккипнайи.
(ПА.)

Кюб-шубуб гьяфта гъушу. КъантГа хулаъ вердиш
гъабп1И. Гъамус думу ликуди имдайи. Фирюзайи ужуб
хъайивал аплури, дарман кдатури хъпаз лигну, дидин
лик ухди сагъ гъабхънийи. Гизафси думу

Фирюзайихъди шуйи, хъа саспиган дугъан Рамазан к1уру ччвуччвухъди. Рамазан дидиз къабулди шуйи. Дугъхъанра гъюрхъанси юкъуб ликрииндит1ан гъягъюз шулдаи. Амма дугъак саб ужуб дару хасият кайи. Дугъу гъюраз сикинвал тувдайи. Рамазназ гъаз вуш Къант1айин гъюдли къуц1къуц1, ярхи ибар гизаф ккун шуйи, думу дурариз зигуз чалишмиш шуйи. Саспиган дугъу дидин ушвниъ гужниинди гъифит, печенье ивуйи. (Ш.Къ.)

266-пи илчГихуб. Предложенйир урхай. Суаларин кюмекниинди фуну существительнйир къанажагълу ва фундар къанажагъсуз классдиъ аш, тйин апинай.

1. Фу хиялар апирава, Аълибег? (М.Ш.) 2. Жигилариз рякъ улупурай хядси, гъарсаб ляхнин к1ак1наъ ава, Комсомол. (И.Ш.). 3. Халкъ ключейин къялаз уч духънайи. 4. Ярквраз гъушу Маллагъямза гъамусра дуфнадар. 5. Жигил баяр, швушвар, шубар уву марцц апиуз дуфна, багъ. (Гъ. Аъ.) 6. Галиъ бит1 гъябкъюру сивуъ сижмихъан гъиликъну, к1ур. (Мисал.) 7. Люкъру зав'ан ипну, гъвандиъ гъиву келле парчйир дубхънайи. (А.Ж.) 8. Улар арццу Мирзабегаз хажалат кайи чан дадайин къарц1ар ахънайи маш гъябкъю. (М.Ш.)

267-пи илч1ихуб. «Хъадукран сабпи лишнар» ччвур али бици ихтилат биклай. Существительнйир ц1арар ккадатну, жара апинай. Дурарин класс ва къадар тйин апинай.

268-пи илч1ихуб. Гъаму ибарйир гъяъри, предложенйир дюзмиш апинай ва ичв тетрадарий диклай. Жара дапинай

существительныйир чиб тѣлукъ вуйи гафарихъди фу жигъатнаан тархъраш, йипай.

1. Жанаври гъибису, бабу гъидису.
2. Мазан гъушу, марчч гъубшу.
3. Къюр юлдаш, къюб гаф.
4. Самолёт тѣибхура, самолётар тГирхура.
5. Ужуб ляхин, ужудар ляхнар.
6. Либхураи сѣаѣт, лихураи колхозникар.

Существительныйир чиб тархъну гъюраи жара чѣлалнан пѣарихъди (прилагательныйирихъди, числительныйирихъди, глаголарихъди ва гъ. ж.) бѣзи вахтари класс ва къадар жигъатнаан хъпалгуру.

Месела: *вахт, гъѣбгъюра, адми гъѣгъюра; хъур рабочий, хъуб станок. Думу бай аѣкъюллур ву. Думу ху аѣкъюллуб ву.*

269-пи илчГихуб. Предложеныйир кидик1ай. Гъидирчнайи гъярфар гъѣай. Дурари гафнан мяна фици дигиш anlyrain, фикир тувай.

1. Загъидат бабу чан хтул риш ляхнихъ хъа...
2. Хюни ккуду...-лан къѣляхъ, Аминатди думу лижѣгъна хъа...у.
3. Уърдгари бипДир чпин къѣл'инди гъу...нийи. (Махъв.).
4. «Йитим бай гъю...хюрин ифдиѣ хил шул, йитим ччил гъю...хюрин ччимдиѣ хил шул», - кѣура халкъдин къюгъне мисалиѣ.
5. Ужу... касна ужу... ляхин гъар вахтна инсанарин мелзнийин шул.
6. Щигъ сивун къюлин рукак ку...су (А.Ж.).
7. Жикѣурайир, жаргъури, душну, гъюлик ку...су.

§ 56. Хас ва жинс существителънийир

270-пи илч1ихуб. I. Юсуф Базутаевдин исихъ тувнайи шиир урхай ва бязи существителънийир ахю гьярфниинди ккергъну гъаз дик1ураш, йипай.

Гъит чвул ву гъи, ва амси духъна гъавйир,
Аьбдул халу, уч1вхъа рякъюъ гъач хъана.
Ккилигура ухъуз рази дакъикъйир,
Шлуб ибшри, ктуч1вухъа Хъарагъна.
Душваъ явна йиз танишар айин циб?
Гъарган ухъуз рази дарин мерд Жуф дагъ?
Гъубзди къяляхъ Хянгъярин гъяд, илт1ибк1ру...
Амирин хал... Дидиз аьгъя ихъ машин...
Магъа Шила, магъа Хъарагъ - къюб мерд гъул
Карсну дусна дагъдик, хабар алдагъну...

II. Исихъайи предложенириъ айи сабстар гафар гъаз сабеи дидик1надар?

Аьли гизаф дирбаш бай ву. Гъюлягъ гъибихъу курпДлиин Дирбаш к1уру ччвур иливнийча.

Чпин мянайиз ва ч1алнаъ гъабхурайи ролиз дилигну существителънийир хае ва жинс жюрйириз жара шула.

Жинс существителъное саб жинснан вари шей'ариз тувнайи уьмуми ччвурназ к1уру. Месела: *бай, риш, шагъур, газет, гъул, дагъ, нир* ва гъ. ж.

Хае существителъное дупну жинс существителънийирихъан жара ап1бан бадали, к1ул'инди саб шейъназ тувнайи ччвурназ к1уру.

Месела: *Ризван, Альбина, Дербент, «Табасарандин*нурар» Афна, Къаркъул, Рубас* ва гь. ж.

БикIруган, хае существителънийир аьхю гьярфналан, жинс существителънийир бици гьярфналан ккергъну дикГуру:

Месела: *совхоз «Бахти», Буйнакск шагьур, кинотеатр «Россия», доярка Аминат, Халагъ гьул, Урал дагълар* ва гь. ж.

271-пи илчи хуб. Исихъ тувнайи макъала сифте урхай, хъа тетрадариз кибиклай. Хае ччвурариккан - саб, жинс ччвурариккан къюб цлар ккадатай.

Дагъустандик меркез Мягъячгъала Тарки дагъдин кланакк Каспий гюлин гъирагъдихъ ерлешмиш дубхъна. Му шагъриз Аьхю Октябрин Социалист революция хъайиз алихъна Порт Петровск кIури гъахъну. Мягъячгъала ихъ республикаийн меркезеи илимдинна культурайин меркезра ву. Мушваъ хъуб заан урхбан заведенйир, сабшвнуб илимдинна ахтармиш апIбан институтар, къялан пишекарвалин техникумар а.

Ихъ меркездин институтариъ Вьетнамдиан, Лаосдиан, Сирияйиан, Индияйиан ва жара гюкуматариан дуфнайи студентари урхура.

Мягъячгъала шагъриъ Уьмран Батирайин ччвурнахъ хъайи дарги театри, Алим-Паша Салаватовдин ччвурнахъ хъайи къумугъ театри, Гъямзат Цадасайин ччвурнахъ хъайи авар театри ва жара милли театрари ляхин алура.

Мягъячгъалайиз гъар йисан агъзариинди ихъ ва харижи уьлкйириан вуйи туристар гъюри шулу.

Хае ччвурар вуди гысаб шула:

1. Инсанарин ччвурар, абйирин ччвурар ва фамилийр. Месела: *Эфенди Капиев, Александр Сергеевич Пушкин, Мягъяммед Юсупов* ва гь. ж.;

2. Гъяйванатарин лак1мар: *Ругъац, Самбур, Булка, Журка, Мишка, Спартак, Алабаш, Казбек, Мурка* ва гь. ж.;

3. Географияйин ччвурар: *Алтай, Москва, Шару гъюл, Тихий океан, Днепр, Америка, Китай, Байкал, Западный Сибирь* ва гь. ж.;

4. Кючйирин, майднарин, фабрикарин, заводарин, совхозарин, колхозарин ччвурар: *Венгер экерарин кюче, Уъру майдан, Шубубпи интернационалин ччвурнахъ хъайи фабрика, «Электросила» завод, Керим Мамедбеговдин ччвурнахъ хъайи совхоз* ва гь. ж.;

5. Тарихи гъядиейирин ва революцияйиз хае вуйи машкварин ччвурар: *Гъалибвалин йигъ - 9-ни май, Миржибпи Март - хупарин машквар, Сталинградская битва* ва гь. ж.;

6. Газетарин, журналарин, китабарин, литературайин ва музыкайин эсерарин ччвурар: *«Дагестанская правда» газет, «Пионер» журнал, «Чирагъ нирин дерейиъ» роман, «Эреллер» поэма, «Лебединое озеро» балет* ва гь. ж.

272-пи илчГихуб. Учвуз аьгъю Табасаран ва Хив районарин гъуларин ччвурар алфавитдин къайдайинди дик1ай. Хъасин, алфавитдиз лигури, гъалат1 каш, дюз аплинай.

273-пи илч1ихуб. Гъаму Багъаудин Митаровдин

уьмрикан вуйи макъала урхай. Хае ччвур вуйи существителънйир гъядягъюри, тетрадарий диклай ва дуарар фици ккергъну дикГураш, йипай.

Табасарандин машгъур шаир Багъаудин Митаров 1912-пи йисан Хив райондин Гъвандикк гъулаъ уста Митарин хизандий бабкан гъахъну.

Шиърар дикГуз Багъаудинди гъеле мектебдиъ урхури имиди хъюгъну ва дугъан сабпи эсерар «Уьру Табасаран» газетдиъ чап аплури гъахъну.

Багъаудин Митаров Ахъю Ватандин дявдин иштиракчи ву. Думу 1944-пи йисан Украинаин Винница шагърин кГанакк душмнарехъди гъаши кчлхбарий игитси гъакГну.

Винницаин писателарин тешкилатдин секретаръ, украин писатель Д. Г. Деречди, Липовецкий къялан мектебдин тарихдин кружокдин тешкилатчи мялим Елена Григорьевна Кутеповайи, душваъ урхурайидари Багъаудиндин чве, табасаран шаир Мутлалиб Митаровдихъди, Хючна ва Гъвандикк урхурайидарихъди аьлакыйир уьрхюра.

Багъаудин Митаровдин накъв гъарган чливи кюкйирихъди дабалгну шулу.

274-пи илчлхуб. Гъидирчнайи жинс ва хае существителънйир гъяъри, предложенйир тетрадарий дикГай. Хае существителънйириккан диш, жинс существителънйириккан лепе цГарар ккадатай.

1. Ахъю бабаз чан ... гизаф ккундийи. 2. Хтул бализ ... клуйи. 3. Дугъаз Фарид гъяркъган, вари ... чаз тувганси шуйи. 4. ... гъулхъан ярхла дарди, кюб нир

чиб-чпик ктикьурайи йишвахъ, гизаф ягъли дару саб тепейиин кюгъне ... ерлешмиш дубхъна. 5. Халкъди гъаз-вуш му гъалайиз (Гушкур) гъала к1уру. 6. Гъар йисан ... му гъалайиъ чпин тарихи искусство улупбан бадали ... гъабхури шулу. 7. Сугъакк мягъялиъ ..., ..., ..., ...; гъулар а. 8. Табасаран райондин гъунши районар гъамрар ву..., ..., ..., ..., ...

Гъяъбан бадали гафар: хтул, Фарид, дюн'я, гъала, Гушкар, табасаранари, фестиваль; Фурдагъ, Ургъа, ВертГил, Ляхла, ВуртГил; Къяйтагъ, Дербент, Сулейман Стальский, Хив, Агъул.

275-пи илч1ихуб. Учвуз агъю гъюкуматарин, дагъларин, гъюлерин, нирарин ччвурар дик1ай.

Гъарган к1ваинди уьбхяй. Эгер чпихъ «ччвурнахъ хъайи», «Ччвур али» к1Гурустар гафар хъадарди гъабшиш, заводарин, фабрикарин, колхозарин ва совхозарин ччвурар кавычкйириз гъадагъуру. **Месела:** *совхоз «Лениндин рякъ», колхоз «Победа», завод «Динамо»* ва гъ. ж.

Гъацира кавычкйириз гъадагъуру газетарин, журналарин, художественный ва музыкайин эсерарин ччвурарра. **Месела:** *«Комсомолец Дагестана» газет, «Смена» журнал, «Сулак шагъид ву» роман, «Марччлихъникан вуйи къиса» поэма* ва гъ. ж.

276-пи илч1ихуб. Ичв кюлфетди щийин йисан фицдар газетар, журналар гъадагъураш, тетрадарий дик1ай. Газетар, журналарин ччвурар кавычкйириз гъадагъуз к1ваълан магъапланай.

277-пи илч1ихуб. «Узканра гьамцир инсан духьну ккундийзуз» ччвур али сочинение бик1ай. Сочинение бик1руган, гьамцдар месэлийриз фикир тувай: 1) У вуз шлиз ухшар вуйир духьну ккундийвуз? 2) Думу кас фу кеспнан эйси ву? 3) Уву кадагънайи кас халкъдин арайиь фит'инди гьюрматлу духьна? 4) Дугъаз бинДидар айин, дарш адарин? 5) Эгер аш, дурар чпин абайиз, бабаз ухшар вуйин?

§ 57. Существительнойин къадарар

Табасаран ч1алнан абхюну пай существительныйириз къюб къадар а: **ялгъуз къадар ва гизаф къадар.**

Ялгъуз къадарнаъ айи существительнойи анжагъ саб тек шейънан ччвур улупуру. **Месела:** *мялумат, шагъиднама уъл, яракъ, китаб, аъри* ва гъ. ж. Гизаф къадарнаъ айи существительнойи къюб вая сабшвнуб шейънан сат1и вуйи ччвур тувру.

Ялгъуз къадарнаъ айи существительныйир къанажагълу классдиъ *фуж?* хъа къанажагъсуз классдиъ *фу?* к1уру суалназ жаваб шулу. **Месела:** *фуж? аъяндар эскер, дерзечи, шагурт, Муслимат* ва гъ. ж. *фу? аъраба, фургъун, гъяд, чюнгюр, йиф къун, Каштанка, шишал* ва гъ. ж.

Гизаф къадарнаъ айи существительныйир *фужар?* (*аъяндарар, эскрар, дерзечийир*) ва *фйир?* (*аърабийир, фургънар, гъядар, шишлар*) куру суаларикан сабдиз жаваб шулу.

278-пи илчІихуб. Пирмягмад Къасумовдин «ГвачІнин таза хьар гъюру...» шиир урхай. Хъасин дидик кайи сущестительныйир къюб дуниъди дикІай. Сабпи дуниъ ялгъуз къадарнаъ айидар, къюбпи дуниъра гизаф къадарнаъ айидар.

Ч е ш н е :

Ялгъуз къадар	Гизаф къадар
(Фуж? фу?	(Фужар? фйир?)
хьар (фу?)	нурар (фйир?)

ГвачІнин таза хьар гъюру,
Ригъдин шад нурар гъюру.
Мягмарсиб халачииихъна.
Гюлперийин хилар гъюру.

Халачийик багълар, гъядар
Каъна зегъмет ва уьмур.
УкІу зав, аьлхъру хьдар -
Ислягъвалин бахтлу нур.

Агъзур музей, агъзур хал
Яв зегъметну балгура.
Яв тІубарин зирек'вал
Варидариз рябкъюра.

Ляхник гъяракат хъана
Кип, дагъдин гъуш Гюлпери.
Увуз икрам апІура,
Шик л ар зигру устйири.

279-пи илчлхуб. Предложенйир кидиклай. Существовательныйирин зин сулар диври, дурарин класс ва кьадар тьяин аплинай.

1. Гьей инсан, инсан! Увуз рябкьюравузки, гапри гьаплу зиян сагь шулу, амма гафну гьаплу зиян сагь шулдар. (Махъв.). 2. Люкь дубснайи клаклнахьан саб кьадар исина вуйи чулиъ рукар-кюлер кади чруди вуйи. (А. Ж.). 3. Балашри сулаз гьапи: «Хъа имбу швеэр наши? Ургуб шведдин ерина саб кьаби швеъ гьабхунва» (Э. Х.). 4. Ничхрар дикъатниинди гуганайихъ хъпехъурайи. Дурариз фалчи гуганайин мясляат кьабул гьабхънийи. Луфар, ппазйир, псинчлар, люкьяр, сиси жакъвар, хьютар, гьажилеглегар, гьазар, гьюдар, дурнийир ва гизаф жара ничхрар дишла ляхнихъ хьюгью. (III. Къ.).

Табасаран чГалнаъ чпиз саб кьадартлан адру существовательныйирра а.

1. Анжагъ ялгъуз кьадартлан адру существовательныйир. **Месела:** *дюн'я, табиаьп, махлукъат* ва гь. ж.

Саб хайлин вахт улупру существовательныйирра анжагъ ялгъуз кьадарнаътГан ишлетмиш аптуз шулдар. **Месела:** *гьир, лисун, хябяхъ, лаблан* ва гь. ж.

Гьацира ихъ члалнахъ числительныйирихъди существовательныйир гьарган ялгъуз кьадарнаъди ишлетмиш аплуру. **Месела:** *Ягъчлвур манат, варж марчч, кьюб гьяфта, агъзур йис* ва гь. ж.

2. Табасаран члалнаъ анжагъ гизаф кьадарнаъдитлан ишлетмиш дараплуру

существительный ирра а. Месела: *пирпийир, аъйнар, йичврар, терезар, рич Iи кзулар, хиччвар* ва гъ. ж.

Гъацира бязи жутди ишлетмиш апиру шей'арра гъарган гизаф къадарнаъди шулу. Месела: *мярхяр, аті нар, чекмийир* ва гъ. ж.

280-пи илчIихуб. Предложенйир кидикIай. Анжагъ ялгъуз къадарнаъди ишлетмиш апиру существительный ириккан диш цIар, гизаф къадарнаъди ишлетмиш апиру существительный ириккан лепе цIар ккадатай.

1. Хъад удубчIвну чвулра гъафи. 2. Хялижвуван гъайвниин али чергес пирпийир кешрайин гъюрбйири лапра уччвуди балгурайи. 3. Илдан рукъгIан гизаф ижмиб ву. 4. Доярка Шагъпери никк ккудубзбаъ варитIан улихъ душна. 5. Шагъриз гъушу абайи Ризвандиз рукъан мярхяр гъадагънийи. 6. Исварин мягъял Эвзерин мягъялгIан гужлиб ву. 7. Табасаран халкъдин ахъю шаир МутIалиб Митаров бабкан духъну миржиДур йис тамам гъабхъну.

§ 58. Гизаф къадарнан существительный ирин аъхирар дюзди дикIуб

Ялгъуз къадарнаъ айи существительный ир гизаф къадарназ илтIикIруган, дурарихъ гъамцдар аъхирар гъюру:

1. Ялгъуз къадарнаъ айи существительный ир, эгер ачухъ дару сесниинди ккудукIуради гъашиш, дурарихъ гизаф къадарнаъ *-ар, -яр* аъхир гъюру.

Месела: *хил - хилар, ул - улар, бай - баяр, тай - таяр.*

2. Ялгъуз къадарнаъ айи существителъниир ачухъ сеснинди ккудуклури гъашиш, гизаф къадарнаъ дурарихъ *-йир* аьхир гъюру. **Месела:** *беъли - бейлийир, уълке - уълкйир, уста — устйир* ва гъ. ж.

Къ айд. Бязи существителънииръ дюднин уь (*ю*) ва аь (*я*) сесерин тясирнаккди *-ар* аьхир *-аър* -риз дюзмиш шулу. Месела: *бязь - бязър; мюрх - мюрхяр* ва гъ. ж.; *хъа* ккуру уь (*ю*) ва (*е*) сесерин тясирнаккди гизаф къадарнаъ *-ар -эр (ер)* -риз дюзмиш шулу. Месела: *сеъ - сеэр; кюл - кюлер* ва гъ. ж.

3. Бязи существителъниир гизаф къадарназ илтликруган, дурарихъ *-лар, -лер* аьхирар гъюру. **Месела:** *багъ — багълар; чюл — чюллер, эл — эллер, дагъ - дагълар.*

281-пи илчГихуб. Йсихъ дунариъди тувнайи существителъниир гизаф къадарназ илтликлури, тетрадарихъ диклай. Къадар улупбан аьхирар жара апинай.

мал -	багълама -
Дерд-	дюаь -
сел -	тая -
халкъ -	илхи -
пеъ -	халу -

4. Бязи существителъниир гизаф къадарназ илтликруган, асул дигиш шулу. **Месела:** *хал -*

хулар, риш - шубар, Щудихъ - Щудхъар ва гъ. ж.

5. Ухъу гафнан состав аьгъю ап1руган къайд гъап1ганси, бязи сушествительныйир ялгъуз къадарнаан гизаф къадарназ илт1ик1руган, ударение гъюдюхбахъди сабеи ачухъ сесер гъядахъуб арайиз гъюру. Месела: *уърдег — уърдгар; дяхин - дяхнар; дуракъ - дуркъар* ва гъ. ж.

282-пи илчГихуб. Текст урхай. Душваъ айи сушествительныйир сифте текстнаъ айибси, хъасин асул формайиъди тетрадарий дик1ай. Сушествительныйир асул формайиан дигиш гъап1ган, фицдар дигиш'валар гъахънуш, кидибтай.

Колхоздин бригадирар, правленийин членар ва сасдар имбу гъулан активистар, аьдат вуйибси, колхоздин контриз сат1и гъахьи. Дурарин улихъ йигъандин айт1 колхозникари гъаг1ю ляхнин, ярквраз гак1влар гъязур ап1бан бадали гъаьну ккуни хусуси ксар тыйин аг1бан месэлийр хъайи. Магъа дурар гъаму месэлийриин, машгъул духъну, гъял ап1урайи арайиъ, машнягъ саб сеъ дук1 гъябхъишра гъядадабхъруси хъял кади, гъич ихтиярра гъададабгъди дуфну контризди уч1ву Атлуханди мушваъ айидарилан ул илбицу. (М. Ш.)

283-пи илч1ихуб. Предложеныйир урхай. Жара дап1найи сушествительныйирин класс ва къадар тыйин ап1инай. Дурар предложенийин фуну членар вуш, йипай.

1. Ваъ, Гъяфизат, тахсир вари жилиин илипуз

шулдар. (А. Мягьямаев). 2. Айт1инди уч1ву **Тагьирин уларикк** бедре дибисну дийигънайи Расулин чи Фатмаханум ккархъу. (Т. М.) 3. Гъит, йиз дустар, кюкю адабшври ихъ хулаъ **зегъметну** ва гъам **илимди**. (Гъ. Ц1.) 4. Ягъч1вур йигъан бай **гъуйдин к1анаъ**, штун айт1 гъузру. (Махъв). 5. Булат революцияйин ляхниъ **активвалиинди** иштирак шулайи. (Аъ. П. Салаватов). 6. **Зилфи** ихъ гъулаъ ва гъацира ихъ райондиъ чан зегъметниинди машгъур вуйи сар дишагъли ву. (М. Ш.) 7. Гъядухъна вуйи рякъди **ханжлар**, **шошкйир**, **тюфенгар**, гуч1 тувру саягъниинди т1урччвур халкъ гъюрайи. (М. Х.)

§ 59. Существительныйирихъди глаголар класс ва къадар улупбаъ тархъуб

284-пи илч1ихуб. Предложенйир урхай, чиб-чпихъди аьлакъайиъ айи существительныйирна глаголар гъядягъюри, ибарйир дюзмиш апл1инай ва тетрадарий дик1ай. Существительныйир глаголарихъди класс ва къадар жигъатнаан тархъбаз фти кюмек аnlyrain, йипай.

Мурад арчлийн деъна. Дугъан гъвалахъ вердиш дапГнайи луфра деп1на. Динарайи сабан чан чвуччвун ккуртт гъубччнийи, хъа ахъю абайин ат1нар гъурччнийи. Хизанари сифте уьл гъип1у, хъасин базарилан гъадагънайи йимишар гъит1у. Биц1и Седеф жаргъури гъяятдизди архъу. Дугъан къяляхъди мудурра абхъу. «Хъа дициб ахъю зурна узуз наан бихъуру?» - гъерху Мурадли.

Табасаран члалнаъ бязи глаголар
существительныйирихъди класс ва къадар улупбаъ
ттархъну гъюра. Месела: *Цликаб убжура. Уълер
уржура. Бай жаргъура. Дай жабгъура.*

Му тархъувал глаголиъ *-р-*, *-б-* инфиксар
ишлетмиш аплбиинди, гъацира дидин асулиъ сесер
гъюдохбиинди арайиз гъюру. (Зийхъ тувнайи
мисалари му гъаци вуйивал тасдикъ аплура).

285-пи илчлхуб. Шамил Къазиевдин «Хъадукран йигъ»
шиир урхай. Жара даплнайи глаголар чиб тялукъ вуйи
существительныйирихъди фу жигъатнаан тархъраш, улупай.

Ихъ баб-жилин бабкан гъахъи йигъ ву гъи,
Пешкеш хъади гизаф хялйир уч духъна.
Балин швушваз лишан **кипрай** бабси,
Чру валжагъ хъади хъадукар дуфна.
Кюкдин хъадар **ургура** му валжгъиин,
Накъишар ка дидик чру мурсларин.
Жигъил **гъабхъну** цлийи клултан ихъ баб-жил,
Хияларра дидин кIваъ **гъахъну** жигъил.
Пешкеш хъади, гъялакди **жабгъура** микI,
Чюнгринсиб сес тувуз уklar клажариз.
Мархъра **хъубкъра** пешкеш вуди му валжгъин.
ДеккучIмрин гъирагъ хъивуз канчIарихъ.

286-пи илчлхуб. Гъаму предложенийир кидикIруган,
жара даплнайи глаголар чиб класс ва къадар жигъатнаан
хъпалрубси гъидирчнайи гъарфар гъяай.

1. Сяагъ миржиб ду...хъна. 2. Нежбри дурцихъди
хутIил хъа...ра. 3. Зулейхатди медицинский
институтдиъ у...хура. 4. Йицар хъа...з Абли душна.

5. Увурa хюни хъa...уз гъарaх, йиз ужур. 6. Камил Къурбановди к1ваин an1yра: «Фестиваль йиз к1ваъ уьмурлугъ вуди гъу...зди». (П. Къ.) 7. Гъей aп1ин, гъей, йиз бай Мизах, хъасин гъада...гъ муччвурна зах. (Н. С.) 8. Эрг'вал алда...гъ, ахъли булди ах. 9. Гъаци шулвуз ризкъна бахт. (Н. С.) 10. Хъадакнy гъафи малла чавчакди: «Сабан гвачГнин ухди Гъесхъарин, хъасин, жаргъури душну, Думурхъларин садакъa и...рза», - пну, къарарназ гъюру. (Махъв.).

287-пи илч1ихуб. «Касибвал» ччвур али халкъдин мяълийиан гъадагънайи гъаму бендар урхай. Жара дап1найи глаголар фуну сушествительнйириз тyлукъ шулаш ва дурар классна къадар улупбаъ фици тархъраш, кидибтай.

Зегъмет дарди даршулки уъл,
Нирар дарфиш, **адрабцГур** гъюл.
Гъизил **гъабшиш**, абц1ну саб чюл,
Пай адар увуз, касибвал...

...Бахт **либцуру**, чан къяляхъди,
Ч1илли палат ебцур ухди.
Дявдиъ ади му узухъди
Швнуд йис ву яв, касибвал.

Шаруб **мубччан**, шулдар лизи.
Даришри гъич к1ул'ин къази.
Сабанкъан ич юк1в шуз рази
Гъитдарваки гъич, касибвал.

Маниб шулин леэф йифун,
Гаш **гъабшиган**, **рябкъдар** гъафун.
ИчӀиди гъарган му ич фун
Гъибтрава, залум касибвал.

Эй инсан, **дубгъ** гъарсабдин гъял,
Лиг фу ляхнихъ хъаш яв мягъял.
Зулумкрарилан **алдабгъну** хъял,
УтӀубккурхъа му касибвал.

§ 60. Существительное падежариз дигиш хъуб

Табшуругъ. I. «Ихъ Ватан» кӀуру гъаму макъала урхай. «Ватан» кӀуру гаф жара гафарихъди аьлакъайиъ убчӀвбахъди сабеи фици дигиш шулаш, фикир тувай.

Ухъуз ихъ **Ватан** гизаф ккундухъуз. Ккундухъуз дидин дюзерарна нирар, йифу ккеркнайи дагълар ва миркклин гъюлер. Ихъ **Ватандиъ** чвевалиинди йипДбариинди миллетар яшамиш шула. Ухъухъ гъарсар инсан чан **Ватандиз** вафалу ву ва гъарган думу уьбхюз гъязур ву. **Ватанди** ухъура гъахи веледарси уьрхюра. Ухъуз ихъ **Ватандин** гъарсаб пӀипӀ гирами ва багъа вухъуз. Читин йигъ улубкъган, **Ватандихъан** жанра гъяйиф дарагъЯди туву игитарра ухъухъ цӀиб дар. Гъира ухъу ихъ Ватандиз вафалу вухъа.

II. Ихъ Ватандин ччвур фу вуш, йипай. Дагъустандиъ фицдар миллетар яшамиш шула?

Зи ихъ тувнайи макъалайиан рябкъюрайиганси, «Ватан» кѳуру гаф предложенириъ жюрбежюр гафарихъди аьлакъайиъ убчѳври, жюрбежюр аьхирар хъаьбиинди дигиш шула.

Существительное гъаму саягъниинди дигиш хъпаз падежариз дигиш хъуб кѳуру.

Эгер ухъу ихъ табасаран чГалназ хае вуйи падежарин къадар жара чѳларин падежарин къадарнахъ тевиш, думу къадар сабсиб дар. Табасаран чѳлал чаз гизаф падежар айи чѳларикан гъисаб шула.

Чпи чѳлалнаъ гъабхурайи ролиз ва эгъемиятназ дилигну, ихъ чѳлалнан падежар къюб группайиз жара шула: асул падежар ва йишван падежар.

288-пи илчѳхуб. Предложенйир урхай. Жара дапѳнайи существительнйир фици дигиш шулаш, фикир тувай.

Сабпи Майдин машквриз ич мектеб ужуди гъязур шулайи. Му машкврин гъюрматназ урхураидари мектебдиз фу дапѳнура саб савкъат багъиш апѳуз къаст дапѳнайи.

Пионерарин сбориъ Тимури мектебдин дагъдиъ таза гъелемар кивуб, хъа Муртузли Аьхю Ватандин дявдиъ гъийихдариз мектебди диву ядигар балгуб теклиф дивнайи. Чпин юлдшарин теклифниин вари пионерар рази гъахънийи.

Гъамци вари дюн'яйин зегъметкешарин сабвалин йигъ - сабпи Май **машквар** къаршуламиш апѳуб хъубпи класдиъ урхураидари чпин гирами вазифа вуди гъисаб апѳурайи.

§ 61. Асу л падежар

Табасаран члалнаъ асул падежар юкъуб ву

1. Ччвур падеж *фуж?* хюрчабан, *фу?* сил.
2. Актив падеж *шли?* хюрчабни, *фти?* ели.
3. Тевбан падеж *шлин?* хюрчабнин, *фтин?* слин.
4. Тувбан падеж *шлиз?* хюрчабниз, *фтизЧ* слиз.

Ихъ члалнаъ асул падежарин эгъемят гъамциб

ву:

а) Ччвур падеж чав шейънан ччвур мялум аплурайи асул формайиъ ади шулу ва ялгъуз къадарнаъ *фуж?* *фу?*; гизаф къадарнаъ *фужар?* *фйир?* клуру суаларикан сабдиз жаваб шулу.

Месела: *фуж?* *бай*, *фу?* мал.

фужар? *баяр*, *фйир?* малар.

б) Актив падежди ляхин, гъяракат арайиз хурайи шейъ улупуру ва ялгъуз къадарнаъ *шли?* *фти?*, гизаф къадарнаъ

фужари? *баяри*, *фйири?* малари суалариз жаваб тувру.

Существительныйир актив падеждиъ тлаъруган, асул формайихъ *-йи*, *-ди*, *-и*, *-у*, *-ри*, *-ли*, *-лу*, *-ни*, *-ну*, *-ру* аьхирар хъаъру. Месела: *хил-и*, *хъар-у*, *лик-ри*, *пеъ-ли*, *мик1-лу*, *ушв-ни*, *гаф-ну*, *лук1-ру*.

Актив падежди ляхин, гъяракат арайиз хурайи предмет улупубтлан башкъа, ляхин чаин алабхъурайи пред метра ади хъуб улупуру. Гъаддиз актив падеж улдучлвру глаголарихъди ишлетмиш аплуру.

Месела: *Велди мисалар гъял аплура* клуру предложениемий актив падеждиъ айи «Велди»

гъапІраш улупбан бадали, чайна гъяракат гъюрайи *мисалар* кІуру существителноера ишлетмиш апІура ва мушваъ *гъял апІура* глагол улдубчГвру формайиъ а.

Ихъ чІалнаъ актив падежди варитГан ахю роль уйнамиш апІура, фицики миди вуйи гъам асул, гъам йишван падежар актив падеждин формайикан арайиз гъюра. **Месела:** *ятгъи - ятгъи-, ятгъи-з, ятгъи-ъ, ятгъи-к, ятгъи-кк* ва гъ. ж.

в) Тевбан падежди мутму шлиз вая фтиз тялукъ вуш, дидин эйси фуж вуш, гъадму улупуру ва ялгъуз къадарнаъ *шлин? фтин?* гизаф къадарнаъ *фужарин? фйирин?* кІуру суаларикан сабдиз жаваб шулу. **Месела:** *шлин? Маратдин? фтин? малин; фужарин? шубарин, фйирин? маларин.*

К ъ а й д . Актив падеждиъ чпихъ -ру, -лу, -ну аххирар хъайи существителнйирихъ, дурар тевбан падеждиз илтІикІруган, актив падеждиъ гъюрайи -у тевбан падеждиъ -а -йиз илтІибкІуру. **Месела:** *гафну - гафнан, луфру - луфран, микІлу - микІлан* ва гъ. ж.

г) **Тувбан падеждиъ** айи существителнйири шейънан иштирак'вал ва гъяракат шил'ина вая фит'ина диш дапІнаш, гъадму улупуру ва ялгъуз къадарнаъ *шлиз? фтиз?*; гизаф къадарнаъ *фужариз? фйириз?* кІуру суаларикан сабдиз жаваб шулу. **Месела:** *шлиз? Маратдиз, фтиз? мализ, фужариз? шубариз, фйириз? малариз.*

Актив падеждиъ айи существителное гъарган подлежащее вуди шулу. **Месела:** *Сулу (подл.) гъюр гъибисну. Сунайи (подл.) сейир апІура.*

Тевбан падеждиъ айи существителное гьарган определение шулу. Месела: *Дагъдин* (определение) *к Iак I дифру ккан Iна. Улзарин* (опред.) *Абдулгьялим ужур зурначи вуйи.*

Къайд. Ччвур падеждиъ айи существителное я подлежащее, я диш дополнение вуди шулу. Месела: *Гъясан* (подл.) *шагъриз гъушну. Адашди Гъясан* (диш доп.) *шагъриз гъаъну.*

Тувбан падеждиъ айи существителное я чап дополнение, ясана йишван обстоятельство вуди шулу. Месела: *Узу автобусдиз* (чап. дополнение) *ккилигураза. Туристар дагълариз* (обст-во) *душна.*

289-пи илчIихуб. Предложенйир кидикIай. Жара дапIнайи существителниир предложениеиин фуну членар вуш, улупай ва падеж тйин апинай.

1. Август **вазлин** къюбпи гьанДра хъубкъу. (М. Аблиев). 2. Бахчайиъ йигълан йигъаз хумурзгарин **гъагъишин** артухъ шулайи. (М. Аблиев). 3. Гъялак махъан, я **БарсикIай**, - гъапи дугъаз жямаяътди. (Ш. Къ.) 4. Му гъядиса гъар йисан марччар ултIукъури шлу ахю лизи ятгъиин гъабхънийи. (Ч. Айтматов).

5. Пейин зигури хутIлариз,

Нежбрар сикин шули адар.

Гъуллугъ аплури малариз.

Ипни хъуз сабкъан гъитрадар. (А. Агъа).

6. Хъадну ва хъадукра чIурариъ ва яркврариъ мукъмар аплури шлу **ничхрар** рякъюри имдар. (Э. Х.)

7. Саб вахтналан **швеъдин бякыйир** халатдин канчIналан иплури вердиш шулу. (Махъв.) 8. Хъа узу увуз фу

писвал гъап!нухъа, гъунши? (Махъв.) 9. Гъарин гъебцу кюлиин дубснайи гуганайи гъарай гъап!у. (Ш. Къ.) 10. Язухъ псинч!ар баламарин яснаъ уч!вру. (А. Ж.)

290-пи илч!ихуб. Бачук!1, аьраба. Угълан, аьшкъ, датт, бишакъ к!уру существительныйир асул падежариз дигиш ап!инай. Актив падеждин аьхирар жара ап!инай.

291-пи илч!ихуб. Текст кибик!руган жара дап!найи существительныйирихъ падеж улупбан аьхирар дюзди хъауз чарийр агай.

Уьмар Исафил... хул...ан удуч!ву. Гужли буран... уч!ру сес ап!урайи. Аьхю гъарз... зурба сес хъади дербедер... чвурхуйи. Гъярариъ йиф... буран ат!абгнайи. Архаинди нивк!уъ айи гъул... гъирагъдихъ гаш... жанаврар... лижар рагурайи. Лижхъан жара гъаши кьуб жанавар гъядухъ хъайи гъаравл... кума... багахъ гъахънийи. Ялгъузди адми дяркъну, дулар лап тямгъкарди гамг..., за дип!ну, йиф... ц!адларигъянмина дугъаз лигурайи. (М. Хуршилов.)

§ 62. Существительныйир асул падежариз дигиш хъпан таблица

Ялгъуз къадар

№№ п.-п.	Падежар	Къанажагълу класс		Къанажагъсуз класс	
		Суал	Жаваб	Суал	Жаваб
1.	Ччвур п.	<i>фу ж?</i>	инсан	<i>фу?</i>	деве
2.	Актив п.	<i>шли?</i>	инсанди	<i>фти?</i>	девейи
3.	Тевбан п.	<i>шлин?</i>	инсандин	<i>фтин?</i>	девейин
4.	Тувбан п.	<i>шлиз?</i>	инсандиз	<i>фтиз?</i>	девейиз

Гизаф кьадар

№№ п.-п.	Падежар	Къанажагълу класс		Къанажагъсуз класс	
		Суал	Жаваб	Суал	Жаваб
1.	Ччвур п.	фужар?	инсанар	фйир?	девйир
2.	Актив п.	фужари?	инсанари	фйири?	девйири
3.	Тевбан п.	фужарин?	инсанарин	фйирин?	девйирин
4.	Тувбан п.	фужариз?	инсанариз	фйириз?	девйириз

292-пи илчIихуб. *Майдан, гьясил, суфра* сущестительнйир зиихъ тувнайи таблицайи тIалаб апIурайибси ялгъуз ва гизаф кьадарнагъди асул падежариз дигиш апIинай.

293-пи илчIихуб. **И.** Искендеровдин «Майин машквар тебрик ибшри» шиир урхай ва кIваъланди агъю апIинай. Шиир фикриан тетрадарий бикIай ва асул падежарий айи сущестительнйир пIдарар ккадатну, жара апIинай.

Багахъ шула Майдин машквар,
Учвуз машквар тебрик ибшри!
Ихъ Ватандин азад халкьар,
Ичв Май машквар тебрик ибшри!

Хьадукра аи кюкйир хьади,
Уъру пайдгъар хилиъ ади,
Халкьарин юкIвар лап шадди
Гьабхру машквар тебрик ибшри!

Сабпи Май ву нурлу ишигъ,
Хьадан мейва битмиш шлу йигъ.
Му аьламдиз хушбахт гьиллигъ
Туву машквар тебрик ибшри!..

294-пи илчлхуб. Предложеныйи урхай ва к1ваьланди членариз разбор апл1най. Существовательныйириин падеж тыйи апл1най.

1. Наиб ТГагыр гим'ин ахю столихъ деънайи.
2. Наибдин гагул терефнаъ учв Дагъустандиъ чаз мют1югъ даршлу халкъдихъди вягыши дяви гъабхбиинди машгъур духънайи атлу эскрарин жигыл офицер Зайнал деънайи. (М. Х.) 3. Шихдин айвнар, икран халкъди ац1найи (А. Ж.) 4. Сайд Гьябиев революцияйиз улихъна бик1уз хъюгью лакарин шаирарикан сар ву. 5. Жигыл Мягъмуд зирингур ва азадвал ккунир вуйи.

6. Гъит, лап усал абайихъ.

Даришри зат дирбаш бай! -

Абайин усал ляхник

Кидривуз дугъу чан пай.

7. Маллайиз марцци шитланра хах алдабпДуз ккун шулу. 8. Улхрури убзуру, хъпехърури ккадабпДуру. (Мисал.)

Существовательное текран апл1бан бадали суалар, табшуругъар ва илчлхбар

1. Шул'инди вуйи ч1алнан паяр швнуб ва фйир вуш, йипай.

2. Существовательное фтиз к1уру ва думу фицдар суалариз жаваб шулу?

3. Предложеныйириъ существовательныйири фицдар членар вуди хъуб мумкин ву?

4. Существовательныйириин классарин гьякънаан учвуз фу аьгъаш, кидибтай.

5. Существовайтешивноуб кьадар а? *Сяаып, танх, ягълачи* существовайтешивноубир ялгъуз ва гизаф кьадарнаъ дивай.

6. Существовайтешивноубир классариз жара аплбаъ табасаран члалнаъна урус члалнаъ фициб фаркъвал а?

7. Анжагъ саб кьадартлан адру саб-кьуб существовайтешивноуб ирпай.

8. Хае существовайтешивноубир фицдариз кГуру, жинс существовайтешивноубир фицдариз клуру? Биклбаъ хае существовайтешивноубир жинс существовайтешивноубирихъан фици жара аплуру? Сабшвноуб хае ва жинс существовайтешивноубир ирпай.

9. Существовайтешивноубир фици падежариз дигиш шулу?

10. Ихъ члалназ швноуб жюрейин падежар а?

11. Гьарсаб падеждиъ айи гаф, предложенийиъ фуну член шулуш, ирпай.

295-пи илчлхуб. Текст урхай. Хае ва жинс ччвурнан существовайтешивноубир улупай.

Кьюрид дустар хуларин кьяляхъ хъайи гьарариккинди удучлву. Гьарар артухъ-артухъ шули, хъасин дулар паркдиз илтлклурайи. Паркдиз гъаншариъ «Детский мир» магазинра айи.

Велдинна Селимдин алабхъдар. Швноубсабан вари иршварилан - тамшир аплру шей'арин отделилан гьадабгъну тап палтар айибдихънакъан - илдицнийи, амма Жавад гьидихъундайи. Баяр Лениндин ччвурнахъ хъайи кьочейизди, хъа «Жигьил техникдихъинди» удучлву. Му тукан хъабкъну айи. Мумкин ву, думу кинотеатр «Комсомолецдиз» вая Пушкиндин ччвурнахъ хъайи библиотекайиз душнашул.

Жавад якъин хулаз дарфиб аъгю дап1ну, дустар, дугъаз ккилигури, паркдиъ гъаравлиъ дийигъу. (А. М. Аълиев).

296-пи илч1ихуб. Предложенйир кидик1ай. Существовательныйириккан ц1арар ккадатай. Дурарин класс, къадар в а падеж тйин ап1най.

1. Гъюлин шагъдихъ шубур риш хъайи. (Махъв.)
2. Къалухъ Мирза Ч1ох гъулан к1анакк Надинрин къушмарихъди гъаши кч1ихбарихъ зийнар духъну, кечмкш гъахъну. 3. Гъясан шагъриз рукъайиз йишв гъабши. (Б. М.) 4. Чахъди К1ару гъул'ин гъаши Гъажиевдин дуст - пягъливнихъна гъушу зурба жандин офицер - думу йик1бакан гъеебхъган, к1ул столиин дипну гъарай хъади ишуйи. (М. Зингер). 5. Шаири Ватандикан гъапиган мяъли, шаирихъди хъана думу пуз гъитри гъахъну. (Р. Гъ.) 6. Узу саб парчи уълихъди дюн'яйиъ фукъан аъзабар, аъзиятар гъизигнуш, вари ктибтбан бадали, гизаф вахт ккун шулу. (А. Гъ.) 7. Рижвналан %±ар гъубшу к1ирихъ, жарари гъарзлан урс гъапну к1ури, жвув урсурна? (Махъв.) 8. Сулейманди гъаса за ап1уру ва ижмиди вардариз суал тувру: «Вардариз узу рякъюри айчвуз?» (Э. К.)

297-пи илч1ихуб. Предложенйир кидик1ай ва членариз разбор ап1най. Существовательныйир предложениемин фуну членар вуш, йипай.

1. Аълибеган гъуршнар ва гъаятар шибар ккахънайидар вуйи. (М. Ш.) 2. Сурхайи марччарин сюрюйилан ул илбицнийи ва чайна гъюрайи къюб

жанаварра дугъаз гъяркънийи. (Аь. Абу-Бакар)
 3. Гъюрматна бахт дустар ву. 4. Гъюрмат адрушваь
 берекет шлуб дар. Гъюрматну бахтра, берекетра
 гъазанмиш аплуру. 5. Аькъюл аькъюлсузрихъан
 дубгъуру. 6. Къаби фил му ляхнийн гъяйран шул, хъа
 лап якъин. (Гь. Щ.) 7. Селим гъулан школайин хъубпи
 классдиъ урхурайи бай вуйи. (М. М.)

Табшуругъ. Исихъ тувнайи ибарйир гъяъри, гъаму
 шикликан ихтилат дюзмиш аплінай ва тетрадаридъ биклай.
 Сушествительнийириккан цларар ккадатай ва, суалар диври,
 падеж тьяин аплінай.

Хъадан тятГиларин вахт, гъулаз бабахъна хялижвди,
 марци гъава, мани йигъ, гъулхъан ярхла дарди, сад
 йигъан, шарар хъади балугъар дисуз, гъаригъ ничхрин
 мукъ, балугъар дисру рубдилан шар алдабгъну, бай
 мюгътал хъуб, шарар ничхриз дирчуб, гъулаъ бабаз
 ктибтуб.

(Ихтилатнаъ ичв дустар, танишарин ччвурар ишлетмиш апинай.)

298-пи илч1ихуб. Исихъайи гафарикан сифте ибарйир хъасин дурар кади предложенйир дюзмиш апинай.

Муштулугъ, савкъат, урхъар, илдан, мурта, сябун, Москва, нагъил, тят1илар, мужри, сурсат, жямаят, арфани, хирччвар, Кавхйир (мягъял), Узун дере, гунт1ан уклар, гаварзал, айран, гажин, гъалав, сюбгънар.

Йискъубаъ вари ккудушдар текрар ап1уб

299-пи илч1ихуб. Предложенйир ибарйириз жара апинай. Ибарйириъ асас ва асиллу гафар дагну, аьлакъайин жюре тьяин апинай.

1. Гъайван саб дупну гъежебгу ва гюллеси гъубшу. (М.-С. Ягъ'яев) 2. Йиз адаш совхоздиъ механизаторди лихура. 3. Ярхи йигъди мархъ убгъура. 4. Шериф ужур гъвандин ва харатчи уста ву. 5. Ич гъулаз электрик симар дизигну тамам къад йис шула. 6. Шагърин кючйириъди гъягъбан къайдйир аьгъю апинай.

300-пи илч1ихуб. Предложенйир, аьхирариъ лазим вуйи ишарйир диври, кидик1ай. Аьхиримжи кюб предложение членариз разбор апинай.

Шагъдагъдин клаклар гъарган йифу ккаъну шулу Селим шагъриан дуфнадарин Филадиз аьгъ апуру ухъ'ин али зулум Закур ухъухна артистар гъюбанди

вуйин, Рамазан Вари уълкйирин пролетарар, саб йихъай
Гъубшу йигъ - гъабгу нивк1 ву Ваз алдру хъадукран
йишв багахъ шула Гъар гвач1нинган ва дахъруган яв
сппар марцц аплин Читин йигъ улубкъган дустрахъан
гъаруриз фуж к1арва яшамиш ибшри вари дюн'яйиъ
ислягъвал Дяви ккунидариз нянат.

301-пи илч1ихуб. Ф. Аьлиевайин «Ватандиз» шиъриан
гъадагънайи бендар урхай. Жара дап1найи гафарин
фонетический разбор ап1найи.

Аьзиз **Ватан!** Яв гъаравлиъ
Дийигъру зу **эскер** хъайиз,
Юк1в абц1нашра к1убанвали
Гъубк1радайзуз хъуд-йирхъуд йис.

Дагъдин **уълке** Дагъустандиъ
Луфран мукъси биц1и гъулаъ,
К1ваин ал яв, набалугъди
Думуган яв шуйза гъякънаъ.

Сифте вуйза нивгъун ц1адал,
Гук1ниди яв **ул'ин** али.
Хъасин **дюн'я** гъабхъну мюгътал
Я лав гъябкъган, **уз'ин** али.

302-пи илч1ихуб. Предложенйир урхай. Антонимар вуйи
гафар гъядягъюри, дунариъди дик1ай.

1. Харж'вал дярйабкъюриз уж'валин гъадри даршул.
(Мисал.) 2. Яв шад йигъра, пашман йигъра гъамциб
ибшрияв, дуст! 3. Яв харабайиъ гвач1ин хябяхъ ап1уз

шуладарзухъан! (А. Гъ.) 4. Халгъан Думурхъилна гъягъруган, гагъ исклулди, гагъ зиклулди душну ккунду. 5. БицГирин ишубра аьлхъюбра саб йишв'инди гъидикънайи. 6. Гъарган узу рякъюъ аза, узу фу вуш, уву кларва. (Дургъунагъ).

303-пи илчГихуб. Саб жинснан членарин арайиз лазим гъюру ишарйир диври, предложенийир кидиклай.

1. Иса Суна саб лигайчва марччариз ихъ совхоздин ужуб жинснан малариз. 2. Дагъустандиъ жюрбежюр миллетар лезгйир агъулар лакар табасаранар гъумугъар аварар даргйир жугъдар яшамиш шула. 3. Гъамусдихъантина хутГлар хярар йимишдин багълар малари итлуру члулар вари лихбахъ юклев хъайи нежбрарин хилиз тувди. 4. Хозяйствойин тукандиз чайникар бушгъабар астакнар йигъгар шишар муччварар духна. 5. Учу дарсарий урхурча биклулча шикил зигурча мяълийир аплурча ва лихурча.

304-пи илчГихуб. Къбияс Межидовдин «Аьлижан аба ва дугъан дустар» ччвур али ихтилатнаан гъадабгънайи къатлу урхай. Жара дапнайи существительныйирин класс къадар ва падеж улупай.

Гъахъну-гъахъундар сар **Ана баб**, хъа дугъазра ургуб **гъаз**. Дугъу дурариз **гъяжидяхнин удар** ккабхъри, жихрин, вичун ва хумурзгарин галар, гилар туври шуйи. Ва дугъан **гъазар**, чагъ духъну, - хамариан утлуруччвурси гъахънийи. **Ана** бабу, дурариз лигури, чав чакди фикир аплури шуйи: «Ярхи къюрдди **гъазарин** жук убхъури, **хинклар** аплури дахъдиза».

Саб дупну гъзарин к1ул'ина бедбахтвал гъафи: **Ана бабан** ургбиб гъзарра гъуршнакк дахъна, я **к1улар** т1урччури, я **бацар** ришвури имдар...

Пагъ, Ана бабаз гъаци хъял гъафики!.. Къюб саят гъаши люкънар ап1ури... Амма думу хилиъ ляхин адарди деънадайи - дугъу гъазар улдудурайи... Хябяхъган къанди, гъазар кивуз лапаткара хъади Ана бабахъна дугъан хутул Атлу гъафи. Думу икриъ уч1вган, дугъ'ина гъянДли гъаз диш гъабши. Атлу, **лапатка** дипну, гъергуз хъюгъю... Ана баб **умбрарин** к1ул'ина удуч1ву, мюгътал духъну, гагъ аьлхъюри, гагъ ишури гъаши...

305-пи илч1ихуб. Гъаму гафар алфавитдин къайда уьбхюри диклай. Дюз вуйивал ахтармиш ап1бан бадали алфавитдикан мянфяаьт кадабгъай.

Ямаж, ваклар, гюне, ханклар, гъун, тепе, дагъ, яйлагъ, гал, сив, хъам, дакъал, ич1, дугун, икир, тагъ, шекер, аьбаси, кюмек, к1ап1ал, зурна, шагъид, вич, бушлугъ, карта.

Табшуругъ. Гафар алфавитдихъди дик1руган, сабпи гъярфналан гъайри къюб ва шубубпи гъярфаризра фикир тувай.

306-пи илч1ихуб. Исихъ тувнайи гафариз синонимар агай ва дуниъди диклай.

шадур -

игит -

къискъис -

надинж -
тяриф -
аяз -
сархуш -

307-пи илчГихуб. Гьидирчнайи абхирар дюзди хъаъри, текст кибикиай. Хае сушествительныйириккан диш, жинс сушествительныйириккан лепе цар ккадатай.

ДИКЪАТ ДУСТ

Камил... Къюр дуст айи. Сариз Шамил, тмунуриз Гьяким клуи. Дурари шубридира саб класс... урхурайи.

Хулаъ даре урхуз, месэла гьял агЛуз мялим... табшуругъ тувнийи. Камил... даре гьурхни..., амма месэла гьял гьяЛунда... Хъайигъан Камили чаз месэла гьял аnl... кюмек аnl... имбу баяри... ккун гьяпнийи. Гьяким... дугъахъна чан тетрадь тувнийи ва: «Ма, кибики. Йиз месэла дюзди гьял дапна», - гьяпнийи. Хъа Шамил...: «Микибики..., Камил. Узу думу месэла... гъавриъ тлаурзаву ва хъасин жвуву гьял алар...», - клури, чан юлдаш дидин гъавриъ тлауз хъюгъю. Абхирки Камили му месэла чан клул'инди гьял гьялу.

308-пи илчиухуб. Лазим гьору вари жюрейин ишарйир диври, исихъ тувнайи диш улхуб кайи предложенйир тетрадариз кидикГай. Обращение вуйи гафариккан царар ккадатай.

1. Дада думу йиз адаш вуйи гьерху Аванбегу дадайихъан. (Ч. Айтматов). 2. Кюмек хъа Аближан
200

аба наши гьерху Керимди хуйин клулан хил алдатури
(Къ. М.) 3. Ари гьамус йиз игит риш клуру дадаи
Селмийиз му шюхъяр ихъ фермайиз гъахру вахт
дубхъна. (М. Ш.) 4. Гьарин гьебццу кюлийн дубснаи
гуганайи гьарай гьаплу Ничхрар ухь'ина ахю кьаза
гьюра Фал кипунза... Фал члуруди удубчлвну. Ухьу вари
тланкъ хьуб мумкин ву... (Ш. Къ.) 5. Уз'ин мяаьлхъян
эй мугъан-тугъануб иплури яшамиш шулайи чламчч
дупну зимз чламччлин багахъна гьафну. (Э. Х.)

Жикъи ап1бар

- А. Ж.* - Абумуслим Жяфаров
Б. М. - Багъаудин Митаров
Б. Р. - Багъир Ражабов
Гъ. III. - Гъямзат Щадаса
Гъ. Аь. - Гъажиаьли Аьлимурадов
И. III. - Ибрагъим Шагъмарданов
Къ. М. - Къияс Меджидов
Къ. Р. - Къазиаьгъмад Рамазанов
М. М. - Муталиб Митаров
М. Х. - Мягъямад Хангишиев
М. III. - Манаф Шамхалов
П. А. - Пирмягъмад Асланов
П. К. - Пирмягъмад Къасумов
Р. Гъ. - Расул Гъямзатов
С. С. - (Мал Сулейман
Т. М. - Тажудин Мягъямадов
Т. III. - Темирхан Шалбузов
Х. Т. - Хюруг Тагъир
Халкъ. — Халкъдинубдиан
III. Къ. - Шамил Къазиев
Э. К. - Эфенди Капиев
Э. Х. - Эседулла Ханмягъмадов
Ю. Б. - Юсуф Базутаев

КІУЛАР

§ 1. Чал инсанарин арайиъ аьлакьа уьбхру эгъемятлу алат ву.....	3
---	---

Ккeргъбан классариъ ккудушдар текрар апІуб

§ 2. Гафнан гъурулуш. Саб ччивракан ибарат вуйи гафар.....	6
§ 3. Ктикьу гафар ва дураар дюзди дикГуб.....	7
§ 4. Существительное. Думу падежариз дигиш хьуб.....	8
§ 5. Прилагательное. Дидин жюрйир.....	9
§ 6. Ччвурнан ерин. Думу касариз ва падежариз дигиш хьуб .	10
§ 7. Глагол. Думу вахтариз, классариз, къадарариз дигиш хьуб.....	11
§ 8. Наречие.....	13

Синтаксис ва пунктуация

§ 9. Гафарин ибарйир.....	15
§ 10. Ибарйириъ гафарин арайиъ шлу аьлакьйир.....	17
§ 11. Предложение.....	20
§ 12. Хабар тувбан предложение.....	22
§ 13. Гъерхбан предложение.....	24
§ 14. Дих апІбан предложение.....	26
§ 15. Предложениейин кІулин членар.....	29
§ 16. Предложениейин къюбпи дережайин членар.....	34
§ 17. Саб жинснан членар кайи предложенйир.....	43
§ 18. КкатІатІарцу ва ккатІарцу предложенйир.....	46
§ 19. Обращение.....	48
§ 20. Аьдатнан ва ктикьу предложенйир.....	51
§ 21. Союзар кайи ва союзар ктру ктикьу предложенйир ва дурариъ дивру ишарйир.....	53
§ 22. Диш улхуб ва дидиъ дивру ишарйир.....	57

§ 23. Диалог ва дидиџ тире.....	60
Вари ккудушдар текрар ап1баз вуйи илч1ихбар.....	62

Фонетика, графика ва орфография

§ 24. КкERGъбан классариџ сесерин ва гъярфарин гъякънаан аџгъю гъап1дар текрар ап1уб.....	65
§ 25. Фонетикайин гъякънаан уъмуми мялумат.....	67
§ 26. Ачухъ ва ачухъ дару сесер арайиз гъюб.....	70
§ 27. Сесер ва гъярфар.....	74
§ 28. Ачухъ сесер. Гъалин ва назук ачухъ сесер.....	78
§ 29. Ачухъ дару сесер.....	84
§ 30. Ачухъ дару зил ва лал сесер.....	86
§ 31. Нефес хъайи на нефес хътру ачухъ дару сесер.....	89
§ 32. Лабиал1 сесер.....	91
§ 33. Ачухъ дару сесер бик1баџ улупбан къайдйир.....	93
§ 34. У рус ч1алнаан табасаран ч1алназ гъафи гафариџ ачухъ дару сесер дюзди дик1уб. Ачухъ дару сесерин гъюдливал улупуб.....	95
§ 35. Алфавит.....	99
§ 36. Слогар. Слог жара ап1бан бадали апостроф (') ишлетмиш ап1уб.....	103
§ 37. Ударение.....	106
Фонетикайиан аџгъю гъап1дар текрар ап1бан бадали вуйи суалар ва табшуругъар.....	109

Лексика

§ 38. Лексика фтиз к1уру.....	114
§ 39. Гафнан мяна.....	115
§ 40. Гафнахъ швнубсаб мяна хъувал.....	119
§ 41. Гафнан диш ва илт1ибк1у мяна.....	120
§ 42. Синонимар.....	123
§ 43. Омонимар.....	125
§ 44. Антонимар.....	127
§ 45. Лексикайиан вари ккудушдар текрар ап1баз илч1ихбар ва суалар.....	129

Гафар арайиз гъювал ва орфография

§ 46. Ккертгъбан классарий гафнан гъурулушдин гъякънаан аАю дапнаидар текрар аплуб.....	131
§ 47. Табасаран члалнан орфографияйин гъякънаан	133
§ 48. Гафар дигиш хъуб ва арайиз гъюб.....	135
§ 49. Гафнан асул ва аьхир.....	137
§ 50. Ччив, приставка, суффикс ва инфикс.....	140
§ 51. Гафар дюзмиш вая дигиш аплруган, сесер гъюдюхуб ва гъядахуб.....	149
Гафар арайиз гъюб ва орфография текрар агЛбан бадали суаларна табшуругъар.....	152

Морфология ва орфография

§ 52. Шул'инди вуйи члалнан паярикан уьмуми мялумат ...	154
§ 53. Существительнойин эгъемият ва грамматикайин лишнар.....	158
§ 54. Предложениемий существительнойи гъабхурайи синтаксисдин роль.....	162
§ 55. Существительныйирин къанажагълу ва къанажагъсуз классар.....	167
§ 56. Хае ва жинс существительныйир.....	171
§ 57. Существительнойин къадарар.....	176
§ 58. Гизаф къадарнан существительныйирин аьхирар дюзди диклуб.....	179
§ 59. Существительныйирихъди глаголар класс ва къадар улупбаъ тархуб.....	182
§ 60. Существительное падежариз дигиш хъуб.....	185
§ 61. Асул падежар.....	187
§ 62. Существительныйир асул падежариз дигиш хъпан таблица.....	190
Существительное текрар апЛбан бадали су ал ар, табшуругъар ва илч!ихбар.....	192

Загиров Велибек Мирзабекович
Ахмедов Курбан Ахмедович

ТАБАСАРАНСКИЙ ЯЗЫК

Учебник для 5 класса

Редактор *Ф. С. Раджабова*

Художник *Т. И. Хумаев*

Художественный редактор *М. Ш. Муталибов*

Технический редактор *Р. Ю. Исмаилова*

Корректор *Д. С. Меджидова*